

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2013

Bc. Petr Krása

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Bakalářská práce

Bc. Petr Krása

Sociální struktura a mezilidské vztahy: vzájemné souvislosti

The Social Structure and Human Relations: Mutual

Relationships

Praha 2013

vedoucí práce: PhDr. Jana Duffková, CSc.

Rád bych poděkoval PhDr. Janě Duffkové, CSc. za její rady a připomínky při vedení bakalářské práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V dne

Podpis

ABSTRAKT: Tato práce analyzuje vzájemné souvislosti mezi sociální strukturou a mezilidskými vztahy, především pak funkci mezilidských vztahů v sociální struktuře. Mezilidské vztahy nahlíží jako sociální procesy, které probíhají v sociální struktuře. Předmět práce je zkoumán na třech rovinách: jedinec, mezilidské vztahy, sociální struktura. Metodou práce je analýza a syntéza relevantní (především) sociologické literatury. Strukturalistickým pohledem na zkoumaný předmět autor dospívá k závěru, že mezilidské vztahy plní funkci reprodukce či změny sociální struktury. Mezilidské vztahy ovlivňují sebepojetí jedince, které se zpětně odráží v povaze vztahů mezi lidmi, v povaze sociální struktury a naopak. Současná povaha sociální struktury, jak autor dokládá, vede v mnoha ohledech k odcizení člověka. V závěru práce předkládá autor k diskusi konkrétní návrh, jak by bylo možné iniciovat změny v sociální struktuře díky zlepšování sociálních dovedností lidí a tím i mezilidských vztahů.

Klíčová slova: ekonomika, konzumní společnost, mezilidské vztahy, sociální struktura, trh

ABSTRACT: This work analyzes mutual relationships between social structure and human relations. Above all, it analyzes the function of human relations in social structure. Human relations are understood here as social processes going on within social structure. The object of this analysis is examined on three levels: individual, human relations, social structure. Method of this thesis is analysis and synthesis of relevant (above all) sociological literature. By structural approach to the analyzed object, author concludes that human relations' function in social structure is to reproduce or change social structure. Human relations influence self-concept of human, which subsequently reflects in character of human relations and social structure and vice versa. Current character of social structure is seen as leading to alienation in many ways. In the end, the author brings to the discussion concrete proposal for the change of social structure by improving social abilities of people and consequently also improving human relations.

Key words: economics, consumer society, human relations, market, social structure

Je však zcela chybné postavit neosobnost abstraktních systémů proti intimitám osobního života, jak to činí většina dnešních sociologických stanovisek. Osobní život a sociální vazby, které zahrnuje, jsou hluboce propojeny i s těmi nejvzdálenějšími abstraktními systémy. Už dlouho například platí, že západní způsob stravování odráží globální ekonomické směnné souvislosti: „každý šálek kávy v sobě obsahuje celou historii západního imperialismu.“

Anthony Giddnes, Důsledky modernity

OBSAH

ÚVOD.....	7
1. VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ.....	9
1.1 Struktura.....	9
1.2 Sociální struktura.....	11
1.3 Mezilidské vztahy.....	12
2. TRADIČNÍ A MODERNÍ SPOLEČNOST.....	16
2.1 Sociální struktura tradiční společnosti.....	16
2.2 Mezilidské vztahy v tradiční společnosti.....	19
2.3 Změna společnosti tradiční ve společnost moderní.....	22
2.4 Sociální struktura moderní společnosti.....	26
2.5 Mezilidské vztahy v moderní společnosti.....	28
3. KONZUMNÍ SPOLEČNOST.....	34
3.1 Dominance ekonomické sféry.....	36
3.1.1 Vztah trhu a lidských potřeb.....	40
3.1.2 Tržní charakter Ericha Fromma.....	42
3.2 Konzumní společnost jako mechanismus uvěznění pozornosti člověka.....	47
3.3 Mezilidské vztahy a jejich funkce v sociální struktuře konzumní společnosti.....	54
3.4 Konzumerismus v dalších souvislostech.....	61
4. MOŽNOST, JAK NAPOMOCI ŘEŠENÍ SOUČASNÝCH SPOLEČENSKÝCH PROBLÉMŮ.....	70
ZÁVĚR.....	74
POUŽITÁ LITERATURA A DALŠÍ ZDROJE.....	76

ÚVOD

Předkládaná teoretická práce se svým předmětem vztahuje k současné společenské situaci, jež je charakterizována hlubokou a vleklou ekonomickou krizí. Chce poukázat na hlubší kořeny této krize, které zdaleka nemůžeme hledat pouze v nedokonalostech ekonomického subsystému společnosti. Tím je její zaměření aktuální.

Při úvahách o konkrétních možnostech řešení problémů společnosti (sociální nerovnosti, chudoba, nezaměstnanost) jsme ze strany (nejen) politiky svědky celkem jednostranného akcentu na ekonomický růst, který má problémy současné společnosti vyřešit. Zatím se tak ale nestalo, sociální nerovnosti a další společenské problémy spíše narůstají. Přikláním se k názoru, že současné využívání ekonomického růstu je naopak samo jednou z příčin mnohých těchto problémů (ekonomických, ekologických, sociálních). Což umožňuje vyslovit předpoklad, že současná krize je svou povahou spíše krizí hodnot, morálky či vztahů mezi lidmi. Analýzou vzájemných souvislostí mezi proměnami sociální struktury a povahou mezilidských vztahů chci tuto domněnku zdůvodnit a naznačit alternativní řešení, které spočívá v možnosti působit přímo na povahu mezilidských vztahů.

Hlavním cílem práce je analyzovat funkci mezilidských vztahů v rámci sociální struktury a popsat, jakými způsoby dochází k vzájemnému ovlivňování povahy mezilidských vztahů a sociální struktury. Metodu práce představuje analýza a syntéza relevantních poznatků jiných autorů, ze kterých při dosahování cíle vycházím. To umožňuje zpracovat obecný rámec tématu. Zvolil jsem strukturalistický přístup k problému, protože se domnívám, že je pro takto komplexní tematiku nejvhodnější.

Nejdříve na základě analýzy/popisu konceptů tradiční a moderní společnosti ukazují, jak se se změnami sociální struktury v obecné rovině změnila povaha mezilidských vztahů při vývoji společnosti, a jak tyto vztahy zároveň podmiňují podobu sociální struktury. Na vývoji společnosti ukazují, jak dochází k dominanci ekonomické sféry nad ostatními sférami společnosti. Na tomto podkladě popisují dimenze a mechanismy vzájemných vlivů sociální struktury a mezilidských vztahů.

Na konceptu konzumní společnosti ukazují, jak je „systematicky“ odváděna pozornost od důležitých, neekonomických faktorů běžného života. A popisují, jaké to má společenské důsledky z hlediska předmětu práce. Analýza se dotýká vzájemných souvislostí mezi třemi rovinami tématu: jedinec, mezilidské vztahy, sociální struktura.

Na úvod bych ještě rád poznamenal, aby při čtení práce nedošlo k případnému nedorozumění, že se nijak nezabývám otázkou, zda společenské změny, které v práci popisuji, byly změnami k lepšímu či horšímu. Zde se chci pouze dostat k tomu, co považuji za podstatu současných problémů, jimž společnost čelí. S vědomím, že problematika je značně složitější a komplexnější (a vyžadovala by podrobnější studii), se zaměřuji na nejjobecnější (abstraktní) rovinu tématu, kterou chápu jako východisko pro případné rozpracování popsaných souvislostí. Onou podstatou rozumím především změnu ve způsobu získávání obživy lidí a s ní související rozvoj dnešního ekonomického systému a světa práce. Nikoliv proto, že bych byl zastáncem jakékoli formy redukcionismu či determinismu, nýbrž výhradně s ohledem na možný rozsah práce.

Nechci také, aby tato práce byla vnímána jako zdrcující kritika současné společnosti. V naší společnosti je jistě mnoho dobrého. Ne vše podléhá diktátu ekonomiky tak, jak by se z dalšího pojednání mohlo zdát. Solidarita mezi lidmi není ztracena, ve společnosti nalézáme mnoho dobročinnosti, dobrovolné pomoci, vznešených hodnot, alternativních životních stylů apod. Mnoho lidských aktivit, jak podotýká Lipovetsky (2007: 158, 163), se neomezuje na aktivity konzumní, ačkoli i například láska (mezi partnery, rodičů k dětem) je stále častěji vyjadřována prostřednictvím nákupů a dárků.

Přesto není pochyb o tom, že se současná společnost potýká s problémy obrovských rozsahů, na které je potřeba reagovat. Na základě následujícího pojednání o vzájemných vlivech vztahů mezi lidmi a podobou sociální struktury nabízím v poslední kapitole k diskusi návrh, jak by bylo možno řešení dnešních problémů napomoci. Nepřímo tato práce upozorňuje na důležitost mezilidských vztahů v sociologické teorii, kde podle mého názoru není toto téma v mnoha ohledech dostatečně reflektováno (především v úvahách o dualismech mikro a makro struktury, struktury (systému) a aktéra (jednání)) a prozkoumáno.

1. VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ

Po úvodním vymezení tématu, cíle a účelu práce považuji za nutné věnovat první kapitole definování základních pojmů, které tvoří nejobecnější kostru jejich úvah. Je to důležité z toho důvodu, že charakterizované pojmy bývají v literatuře používány v různých souvislostech a významech. Čtenáři tím pomohu lépe sledovat linii následujícího výkladu, který tak dostane jasnější rámec.

1.1 Struktura

Slovo struktura¹ pochází z latinského „struere“, které znamená klást na sebe, skládat, spojovat apod. V běžném jazyce je jeho význam chápán jako způsob složení, účelné uspořádání, soustava vnitřních vztahů, konfigurace prvků, vzájemný vztah částí celku či princip jeho organizace. Struktura není statická, ačkoli dává celku jistou stabilitu. Mohou v ní probíhat vzájemně propojené procesy, které jsou danou strukturou podmíněny a tvoří její součást. Jedna struktura může být také substrukturou jiné (Šanderová in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1239).

„Nejčastěji struktura označuje nějaký komplex vztahů mezi komponentami určitého celku. Nejobecněji je definována jako množina relací, jimiž jsou spjaty prvky určitého systému. V tomto smyslu je tedy struktura komplexem vztahů a nikoli souborem uspořádaných komponent, jak je nezřídka v sociologii vymezována sociální struktura. Soubor uspořádaných komponent je systém. Různá uspořádání těchže jednotlivin představují různé systémy, které se liší svojí strukturou“ (Šanderová in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1239).

Spíše pro inspiraci a ilustraci uvádím ještě popis pojmu struktura, jak ho nacházíme v dobré přehledové stati Jeana Piageta *Štrukturalismus*. Podle Piageta (1971: 13) znamená struktura v obecném pojetí² především systémem transformací, který se svými transformacemi zachovává nebo obohacuje v rámci svých vlastních hranic, což znamená, že transformace struktury nemusí pocházet z vnějšku nebo být důsledkem

¹ Pojem struktura byl nejdříve zaveden v chemii, když se zjistilo, že chování chemických látek není určeno jen přítomností prvků, ale také způsobem jejich uspořádání. Když byla objevena existence tzv. izomerních jader (jader se stejným počtem různě uspořádaných protonů a neutronů), vzniklo přesvědčení, že struktura hraje důležitou roli ve veškeré skutečnosti, včetně té sociální. Vznikl samostatný směr strukturalismus (ve filosofii, jazykovědě, psychologii, sociologii atd.), v jehož rámci se badatelé soustředili na hledání struktur, jež uspořádávají oblasti představující předmět jejich zkoumání. Je ovšem důležitou otázkou, zda struktura představuje nějakou objektivní skutečnost, nebo je jen analytickým konstruktem (Šanderová in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1239).

² Jako výchozí struktury pro výklad strukturalismu bere Piaget (1971) struktury matematické.

prvků, které do dané struktury nepatří. Na tomto podkladě můžeme podle něho určit tři základní vlastnosti struktury, kterými jsou: totalita, transformace a samoregulace.

Skutečnost, že struktura je totalitou, vyplývá podle Piageta (1971: 14-15) přímo z její povahy, protože struktura je tvořena z prvků, které jsou podřízené jejím zákonitostem, které dávají struktuře vlastnosti celku. Ty se liší od vlastností jednotlivých prvků (nejde o pouhé kumulativní skládání).³

Druhá charakteristika struktury, totiž že jde o systém transformací, má podstatné implikace. Z tohoto hlediska není hlavní pozornost zaměřena na prvek ani na celek, ale především na vztahy mezi prvky, postupy a procesy jejich formování, přičemž celek je výslednicí právě těchto vztahů (Piaget 1971: 16-17). To navozuje otázku, ve které Piaget (1971: 16-17) spatřuje ústřední problém celého strukturalismu: „...jsou složené totality stále složené, anebo jsou zpočátku (anebo vždy?) v procesu skládání?“ Z této charakteristiky struktury je zřejmé, že struktura není statickou formou. Jestliže pravidla formování struktury určují specifika strukturovaných totalit, jsou totality na druhou stranu svojí povahou strukturující. To je mimo jiné důvod, proč Piaget (1971: 20) upozorňuje na těsné vazby a vztahy strukturalismu s konstruktivismem.⁴

Třetí základní vlastností struktur je jejich samoregulace, která představuje podmínku jejich zachování a zároveň jejich určitou uzavřenost. To znamená, že transformace náležející k určité struktuře plodí pouze prvky, které do dané struktury patří a zachovávají její zákony, nevedou k překročení hranic struktury,⁵ což však

³ Jako příklad používá Piaget (1971: 13) *grupu* celých čísel. Poukazuje na to, že vlastnosti grupy nevyplývají post hoc ze zařazení celých čísel do jedné kategorie a z jejich poslopného seřazení, ale že strukturní vlastnosti této grupy jsou v ní přítomné od začátku a liší se od vlastností prvků (číslo např. je či není prvočíslo, zatímco to, že $1 + 1 = 2$, je důsledkem operace sčítání, přičemž tato operace je vlastností celku nikoli konkrétního čísla (prvku). Pokud chápeme strukturu takto, pak asi nejčistším typem struktury je právě grupa. Grupa označuje množinu prvků, která se vyznačuje následujícími charakteristikami. Je to množina, která je sjednocená jednou kompoziční operací. Vezměme např. množinu kladných a záporných celých čísel a jako kompoziční operaci sčítání. Pokud tuto operaci aplikujeme na prvky množiny, dostaneme opět prvek, který do ní patří. Další vlastností grupy je existence tzv. nulového prvku (v tomto případě nula), který ve spojení s jiným prvkem tento prvek nemění ($1 + 0 = 1$) a inverzní operace (odčítání), která ve spojení s předchozí operací dává nulový prvek ($1 - 1 = 0$) (Piaget, 1971: 23-24).

⁴ Piaget (1971: 25) si všímá, že v procesu vývoje kognitivních struktur jedince hraje důležitou roli jeho činnost. Tu analyzuje jako určitou grupu. Například přemístění předmětu dítětem je možné považovat za operaci, přemístění předmětu zpět za operaci inverzní (přemísťování předmětu se navíc vyznačuje asociativností podobně jako sčítání), což souvisí s vývojem našeho chápání prostoru (a s vývojem poznání obecně). Piaget (1971: 38-42) z toho vyvozuje, že povaha poznání je sama o sobě „strukturalistická“, resp. že poznáváme ve strukturách. Ptá se, zda můžeme učinit závěr, že vše je struktura. Odpovídá, že tento závěr je platný v té míře, že vše je strukturovatelné (lze o tom hovořit jako o struktuře). Není podle něho ovšem možné s určitostí říci, zda struktury, jež nalézáme ve skutečnosti, existují do jisté míry pouze jako výklad skutečnosti, nebo zda struktury poznáváme jako odrazy mechanismů náležejících objektivní realitě. Nebo zda mezi strukturami fyzikálního světa a strukturami našich vnitřních operací existuje nějaký vztah (zprostředkovaný např. biologickým systémem člověka).

⁵ Jako příklad uvádí Piaget (1971: 20) grupu celých čísel, ze kterých přičítáním a odčítáním celých čísel dostaneme opět pouze celá čísla.

neznámá, že se daná struktura nemůže stát součástí struktury širší coby její substruktura (což nevede ke změnám zákonů substruktury, protože ty se zachovávají, její hranice zůstává) (Piaget, 1971: 20).

V aplikaci strukturalismu na zkoumání společnosti (sic přesnost analýzy samozřejmě klesá), nevidí Piaget (1971: 91) žádný problém, protože podle něho jakékoli sociální útvary či podútvary lze bez potíží chápat jako totality, které jsou dynamické a tudíž se vyznačují transformacemi. Samoregulace pak má podle něho ve strukturách společnosti specificky sociální charakter v podobě norem apod.

Vymezit pojem struktura je nezbytné, abychom lépe porozuměli pojmu sociální struktura. Ačkoli je patrné, že sociální struktury nelze chápat tak exaktně, jak bylo naznačeno výše, čtenáři má toto bližší vymezení pomoci lépe pochopit povahu pojmu sociální struktura.

1.2 Sociální struktura

Keller (in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1239) definuje sociální strukturu jako „uspořádání relativně stálých prvků sociálního systému, které charakterizují povahu celého systému...“ U různých autorů se setkáme s různými významy pojmu. V literatuře nebývá také mnohdy rozlišováno mezi pojmy sociální struktura, sociální systém a sociální organizace (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1240).

Keller (in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1240) dále uvádí, že „sociální strukturu je možné chápat jako systém sociálních vztahů. V tomto smyslu jsou pojímány např. strukturální analýzy skupin, které mají umožnit aplikaci matematických technik.“

V obecném významu se pojem především snaží postihnout charakteristické vlastnosti určitého systému, které určují jeho povahu a umožňují ho odlišit od jiného systému. Také v sociologickém myšlení se vede diskuze o tom, do jaké míry je sociální struktura vlastností samotných systémů a nakolik je čistě analytickou kategorií (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1240).

Koncept sociální struktury je v sociologii používán přinejmenším ve třech souvislostech. (1) Pomocí kategorie sociální struktury je sociologie schopna vést „řez“ společností a přesněji určit a vymezit postavení jedince ve společnosti, čímž je jí umožněno specifikovat podobu sociálních vlivů, které jednání člověka v daném postavení ovlivňují (např. při analýze třídně specifických forem socializace). (2) Pojem umožňuje srovnávat společnosti podobného typu, přičemž pro popis strukturálních rysů

těchto společností používá koncepci sociální stratifikace. (3) Umožňuje také sledovat vývoj jedné společnosti v čase a pomocí analýzy proměny hlavních strukturních rysů dané společnosti popsat povahu její změny (např. analýzy rozdílností stavovského a třídního uspořádání). Sem patří oblast studia sociální změny, různé teorie modernizace nebo úvahy o rozdílech mezi moderní a tradiční společností (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1240 – 1241).

Již při tomto zběžném pohledu vidíme určitý pojmový chaos. Není cílem této práce vyřešit otázku, co je struktura a co systém. Domnívám se, že nebude zásadním prohřeškem, pokud budu v této práci oba pojmy do jisté míry chápat jako synonyma. Pojem struktura v ní používám proto, abych zdůraznil vztahovou rovinu zkoumaných jevů. Sociální strukturou mám v této práci na mysli základní charakteristiky společnosti (viz kap. 2), které vzájemnými relacemi ovlivňují povahu mezilidských vztahů, jež svým uspořádáním zároveň působí na její podobu.

Na tomto místě bych se ještě rád krátce zmínil o postavě Talcotta Parsonse jako nejvýznamnějšího představitele strukturálního funkcionalismu, s jehož odkazem se sociologie dodnes plně nevypořádala. Jakkoli v dalším textu nevycházím explicitně z žádné koncepce strukturalismu ani funkcionalismu,⁶ je tato analýza do jisté míry inspirována Parsonsovým pojetím sociálního systému v podobě schématu AGIL. Zkratka je odvozena ze čtyř základních funkcí, které podle Parsonse musí plnit každý systém. A (*adaptation*) – adaptace na prostředí, G (*goal attainment*) – dosahování cílů, I (*integration*) – integrace, L (*latent pattern maintenance*) – udržování latentních strukturních vzorců jednání a kultury. V případě sociálního systému, který je však u Parsonse jen částí obecnějšího systému jednání (ve kterém plní funkci integrace), plní tyto funkce čtyři podsystémy: ekonomický subsystém, politický subsystém, sociální komunita a subsystém práva, fiduciární systém (rodina, škola, náboženství) (podle Šubrt 2011: 48-50 a Šubrt in Šubrt 2006: 9-33). Celá Parsonsova teorie je značně komplikovaná (kritizovaná i oceňovaná) a není třeba ji zde rozebírat, jelikož se nijak nepřidržuji Parsonsových teoretických východisek. Samotné jeho schéma sociálního systému ovšem považuji za velmi dobrý analytický nástroj pro zkoumání společnosti.

1.3 Mezilidské vztahy

Vztahy mezi lidmi jsou jistě vztahy (nejen) sociálními. *Velký sociologický slovník* (1996b: 1424) pojem sociální vztahy neuvádí a odkazuje k pojmům sociální

⁶ Dobrý přehled těchto směrů nabízí např. Harrington a kol. (2006).

interakce, příbuzenství, sociologie, struktura sociální a teorie sociálních sítí. Z tohoto výčtu odkazů můžeme usuzovat na důležitost sociálních vztahů ve společnosti (a v sociologii), stejně jako na složitost uchopení pojmu.

Vyjděme při dalším přiblížení toho, co pro účely práce míním mezilidskými vztahy, z pojmu sociální interakce, který jak se zdá, má k pojmu sociální vztahy nejbližší (zachycuje jejich důležitou část). Sociální interakci definuje Strmiska (in *Velký sociologický slovník* 1996a: 439-440) jako procesy působení jednjícího na jiného, přičemž toto působení může a nemusí být záměrné, může a nemusí být vzájemné.

„Pojem interakce sociální je velmi úzce spjat s pojmem sociálních vztahů. Oba se vztahují k téže skutečnosti, liší se však podstatně tím, že interakce sociální klade do popředí aktuální proces, zatímco sociální vztahy odkazují především na stabilizované, regulující, v reprodukci se opakující strukturální prvky“ (Strmiska in *Velký sociologický slovník* 1996a: 440). Toto pojetí sociálních vztahů je pro účely práce velmi dobré, jelikož umožňuje chápat vztahy v abstraktnější rovině, uvažovat také o různých sociálních útvech jako o síti vztahů a zařadit do pojmu mezilidské vztahy také vztahy mezi jednotlivými společenskými vrstvami, nezamýšlené dopady jednání na jiné lidi, souvislosti neuvědomované a zprostředkované. To, jak uvidíme dále, vystihuje charakteristiku pojmu v dnešní době.

Několik aspektů ale nemusí být ve vztahu k dnešní situaci tak jasných. Je zřejmé, že např. vztah matky a syna by byl na základě výše uvedené definice považován za sociální vztah. V tomto vztahu jistě probíhá nespočet interakcí, které ovlivňují jeho kvalitu. Náhodný rozhovor dvou neznámých lidí ve vlaku bychom pak považovali spíše za sociální interakci. Co ale takový nákup v supermarketu? Dejme tomu, že chodím pravidelně nakupovat do stejného obchodu přibližně dvakrát týdně již několik let. Pamatuji si některé prodavačky či prodavače s nimiž pravidelně přicházím do styku. Je to sociální vztah nebo interakce?

Domnívám se, že vzhledem k povaze dnešní společnosti (viz. následující kapitoly) je potřeba mnoho (náhodných) interakcí chápat jako aktualizované vztahy. Jakkoli se mohou měnit konkrétní aktéři těchto interakcí (například se odstěhuji a začnu nakupovat v jiném obchodě, přičemž místo mě v tom předchozím začne pravidelně nakupovat jiná rodina), cosi stále zůstává (a to i z hlediska místa). Toto „cosi“ má (byť samostatně malý – ale těchto „cosi“ existuje nespočet) určitý vliv na reprodukci či změnu sociální struktury (či její části). Ve své podstatě je to tedy stálejší sociální

(strukturní) jev, čili vztah. A právě takto je podle mého názoru potřeba nahlížet sociální vztahy v současném světě.

Označováním takovýchto vztahů jako sociálních se nám snadno může ztratit ze zřetele, že jejich aktéři jsou konkrétní lidé, kteří se (na základě mnoha faktorů) mohou ve svém jednání rozhodnout tak či onak. Nemusí nám pak docházet podíl jednotlivých aktérů na tendencích k reprodukci či změně sociální struktury. Zde také podle mého názoru leží podstata toho, čemu se říká „institucionalizovaná nezodpovědnost“, přesvědčení, že jen málo věcí můžeme svým jednáním změnit apod. Proto v této práci používám - namísto (v sociologii běžného) označení sociální vztahy - označení mezilidské vztahy.⁷

Ty pak nazírám jako sociální procesy probíhající v rámci sociální struktury. Tyto procesy (jak bude rozebráno dále) se zásadním způsobem podílejí na dynamice sociální struktury, se kterou jsou v dialektickém vztahu.

Pro účely této práce nabízí ještě určitou možnost, jak v základním významu chápat mezilidské vztahy také Petrusek (in *Velký sociologický slovník* 1996a: 1422), když definuje pojem „vztahy interpersonální“, které chápe jako „...pravidelně se opakující, víceméně trvalé, přímé, nezprostředkované kontakty mezi dvěma a více lidmi spojené s emocionálním prožitkem (pozitivním nebo negativním).“ Interpersonální vztahy by byly jednou z částí široké koncepce mezilidských vztahů, jak jsou chápány v této práci. V dnešní společnosti je totiž mnoho vazeb mezi lidmi zprostředkováno dlouhými řetězci vztahů a interakcí, ve kterých se lidé, jejichž jednání má důsledky pro další lidi, neznají, nevědí o sobě.

Otázkou vědeckého zkoumání mezilidských vztahů se na stránkách Sociologického časopisu zabýval Mácha (1965). Hlavní smysl své úvahy definoval jako pokus „...odpovědět na otázku za jakých (formálních i neformálních) podmínek spolupráce některých společensko-vědních disciplín bude možno vědecky přistoupit k problematice lidských vztahů (resp. podmínek, v nichž se člověk může stát člověkem, trvat jako člověk a projevovat se ve svých základních kvalitách)“ (Mácha 1965: 228). Ve

⁷ V tomto smyslu by bylo možné parafrázovat následující postřehy autorů knihy *Sociální konstrukce reality*, které dovysvětlí, proč volím označení mezilidské vztahy. „Sociální řád existuje pouze jako produkt lidské činnosti. Kdybychom mu chtěli přisoudit nějaký jiný ontologický status, naprosto bychom tím znemožnili pochopení jeho empirických projevů. V případě sociálního řádu se jak z hlediska jeho vývoje (sociální řád je výsledkem minulé lidské činnosti), tak z hlediska jeho existence v každém okamžiku (sociální řád existuje pouze a tehdy, když lidská činnost pokračuje v jeho vytváření) jedná o výtvar člověka“ (Berger, Luckmann 1999: 56). „Protože sociálně utvářené světy jsou historickými produkty lidí, podléhají změnám a tyto změny jsou způsobeny konkrétní činností lidí. Pokud se až příliš pohroužíme do složitostí pojmových aparátů, jimiž je ten či onen symbolický svět udržován, může nám tato základní sociologická skutečnost uniknout“ (Berger, Luckmann 1999: 116).

své stati se snaží v základních obrysech načrtnout, jak by měla vypadat věda o lidských vztazích. Konstatuje, že základní rozlišení tohoto fenoménu je na vztahy sociální a lidské. Vyslovuje v této souvislosti hypotézu, že „...většina defektů vztahů mezi lidmi, s nimiž se setkáváme, je projevem tohoto oddělení lidských (přirozeně⁸ vzniklých a přirozeně trvajících) vztahů a vztahů sociálních (tj. vztahů vytvořených z potřeby institucionální, udržovaných institucionálně a zanikajících spolu se zánikem dané instituce). Jedním z hlubokých projevů této distance prvků „lidský“ – „sociální“ je citová nedostatečnost vztahů mezi lidmi – s výjimkou vztahů intimních jde zpravidla o konvenční formu, která již zvykově bývá přijímána jako *cosi*, co náleží ke zkomercionalizovanému pojetí života“ (Mácha 1965: 234).

Pokud si uvědomíme, že velmi podstatnou sociální institucí je v dnešní společnosti trh, který organizuje značnou část vztahů mezi lidmi, pak v následujícím pojednání lépe pochopíme, proč jsou současné mezilidské vztahy (vazby) charakteristické značnou mírou neosobnosti, zprostředkovanosti, zvěcnění, pragmatičnosti apod.⁹

⁸ Lidskými vztahy má Mácha (1965: 227) v základním pracovním vymezení na mysli „...všechny *přirozeně* vznikající a vzniklé vztahy mezi lidmi.“ Onu přirozenost nechápe v „rousseauovském“ či obdobném smyslu, jak by se mohlo zdát, ale jako vztahy, které se určitým způsobem vyvíjejí. Nepřirozené jsou pak takové, které vznikají (mění se) například nějakými vnějšími zásahy. Přičemž při delším trvání se z nich mohou zase stát vztahy, které označuje jako přirozené (Mácha 1966: 78-79). Mácha (1966) se snažil takto své pojetí přirozenosti zpřesnit v reakci na kritiku Fajfry (1965). Musím na tomto místě bohužel přiznat, že mi toto rozlišení není úplně jasné a netroufám si z něj tedy vyvozovat další implikace. Souhlasím spíše s Fajfrem (1965), že toto rozlišení není vhodně zvoleno. Přesto je z části intuitivně patrné, co má Mácha na mysli – sociálními vztahy zřejmě myslí vztahy utvořené z „vnějšího donucení“. Takové jistě existují a jistě nejsou pro člověka někdy přínosné. Lze souhlasit s jeho výtoku vůči komercionalizaci života a jejího dopadu na vztahy mezi lidmi. Dále je Máchova koncepce přínosná v tom, že poskytuje určité vodítko, kudy se při zkoumání mezilidských vztahů ubírat.

⁹ Což není myšleno v hodnotícím významu.

2. TRADIČNÍ A MODERNÍ SPOLEČNOST

Při analýze vzájemných souvislostí sociální struktury a povahy mezilidských vztahů se mi jako nejlepší možnost jejího uchopení jeví začít popisem přeměny společnosti tradiční ve společnost moderní, protože jakýkoli jev nelze dostatečně hluboce pochopit bez znalosti jeho vývoje.¹⁰ Změnu charakteru struktury tradiční a moderní společnosti budu (na pozadí procesů dělby práce, funkční diferenciací a individualizací) analyzovat na základě následujících charakteristik: typická forma obživy, systém sociální stratifikace, povaha sociální nerovnosti, podstata výkladu fungování světa, povaha trhu.¹¹ Nejde o historickou práci a následující popis (zasazený do evropského kontextu) je nutno chápat jako typologii. Jde v něm o zachycení „obecného“, nikoli o detailní analýzu.

Dalším důvodem pro rozhodnutí začít tímto popisem je skutečnost, že moderní společnost (a sociologie) se dnes nachází v situaci, která je podobná té, za níž vznikla. Možná zásadními a kritickými změnami dnes namísto tradičních institucí procházejí instituce moderní. Mluví se o postmoderní společnosti, konci společnosti atd., přičemž mezi sociology nepanuje shoda v tom, zda jde o akceleraci principů obsažených v samotné modernitě nebo o situaci zcela novou, zda jde o završení „projektu“ modernity či o jeho selhání (Keller 2007a: 11 – 16).

2.1 Sociální struktura tradiční společnosti

Jako tradiční se označují ty společnosti, které svůj sociální řád legitimizují odkazem na tradici. Většinou jde o dávné tradice božského původu (v tzv. primitivních společnostech jsou touto tradicí mýty o stvoření světa apod.), od nichž je sociální řád odvozován. Považuje se za daný a v podstatě neměnný, za výraz boží vůle. Tradice jsou

¹⁰ Změna tradiční společnosti ve společnost moderní bývá hodnocena různě. Za tímto rozdílným hodnocením se skrývá samotná ambivalentní povaha moderní společnosti. V tomto smyslu lze hovořit o diskursu osvobození, který na moderní společnosti vyzdvihuje rysy jako rozvoj nezávislosti člověka, jeho emancipaci a osvobození, uvolnění regulací v oblasti hospodářství, zrovnoprávnění lidí (žen a mužů, různých vrstev), institucí občanských práv, rozšíření možností pro individuální volbu člověka apod. Opačný diskurs, diskurs disciplinace, zase upozorňuje na všudypřítomné vystavení individuí státní moci, ztrátu tradičních vazeb, které poskytovaly člověku jistoty v době krizí, na to, že svoboda individua se pohybuje jen v hranicích, které nebrání, ale naopak podporují mocenskou a ekonomickou reprodukci společnosti (Keller 2008: 19–20).

¹¹ Tyto charakteristiky se jeví jako klíčové pro zkoumání obecné roviny tématu a jsou v podstatě shrnutím a zařamováním (případně jiným vyjádřením téhož) analýz změny tradiční společnosti ve společnost moderní, jak je popisována v literatuře (např. Giddens 1999, Keller 2008, Moutoussé, Renouard 2005, Petrussek 2009, Polanyi 2006). Analýzu by samozřejmě bylo možné doplnit ještě popisem změn v komunikaci, technice atd., pro což zde není prostor.

pak předávány z generace na generaci.¹² To ovšem neznamená, že jsou tyto společnosti strnulé. Vyznačují se vnitřní dynamikou a vývojem. Tempo vývoje je v nich ve srovnání se společnostmi moderními pochopitelně mnohem pomalejší (Montoussé, Renouard 2005: 138–140).

V tradičních společnostech většina lidí pracovala v zemědělství. Úroveň technologického vývoje zatím neumožňovala, aby práce na poli byla „zbavena“ více než malá menšina lidí (Giddens 1999: 75). Naprostá většina lidí žila mimo města¹³ a v důsledku nízké úrovně technického rozvoje a malé produktivity práce byla hustota obyvatelstva nízká¹⁴ (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1139).

Sociální stratifikace měla v tradiční společnosti podobu stavovského systému, jenž představuje „...systém pozic a privilegií, která spolehlivě regulují všechny aspekty pospolitého života včetně ekonomických“ (Keller 2008: 18). Příslušnost k danému stavu vymezovala soubor práv a povinností, zakládala ekonomické postavení člověka, jeho nárok na statky a služby, kterými společnost disponovala, přičemž příslušnost ke stavu byla dána narozením (Keller 2008: 18).

V Evropě byla nejvyšším stavem šlechta,¹⁵ druhým stavem byli kněží (s řadou privilegií), zbytek společnosti tvořil tzv. třetí stav (heterogenní skupina od nevolníků, přes svobodné rolníky až po měšťany). Ve stavovském uspořádání existovala určitá (ačkoli velmi omezená) možnost vertikální mobility (např. prostřednictvím sňatku, povýšením do šlechtického stavu, někdy bylo možno si titul koupit) narozdíl např. od indických kast (Giddens 1999: 256).

Pokud jde o sociální nerovnost, žádané statky a služby byly v tradiční společnosti distribuovány především na základě osobních kontaktů mezi těmi, kdo k nim měli přístup a těmi, kdo o ně usilovali. Neexistovalo zřetelné oddělení

¹² Viz také Weberovu (2009: 151–168) koncepci sociálního jednání a legitimního řádu, kde hovoří o tradičním jednání a sociálním řádu legitimizovaném tradicí.

¹³ Na konci 17. století žilo v Evropě ve městech s více než dvěma tisíci obyvatel 17,5 % lidí. Od roku 1500 do roku 1800 se počet obyvatel měst zdvojnásobil z 11,4 milionů na 26,6 milionů a počet měst s více než 100 000 obyvatel stoupl ze čtyř na dvacet, přičemž v různých městech se počet obyvatel v těchto letech měnil různě (např. v Londýně narostl z 50 000 na 948 000, v Kolíně nad Rýnem se naopak zmenšil ze 45 000 na 41 000) (Rheinheimer 2003: 17).

¹⁴ Počet lidí na zeměkouli nepřesáhl v tradičních společnostech 500 milionů. Nízký stupeň rozvoje techniky a využívání obnovitelných zdrojů energie spolu s tím zabraňovaly narušení ekologické rovnováhy mezi společností a přírodou. Periodické epidemie, válečné konflikty a hladomory možnost populační expanze značně omezovaly (Keller 2008: 29). Pekař (1990: 222–223) např. uvádí, že v důsledku emigrace, války a moru se po třicetileté válce (1618 – 1648) snížil počet obyvatel Čech z původních dvou milionů na jeden. V Evropě žilo na počátku 19. století něco přes 150 milionů lidí (Rheinheimer 2003: 16).

¹⁵ Stav urozených byl teoreticky odvozován od osobní výlučnosti, která se považovala za dědičnou. Vnitřní diferenciaci tohoto stavu (stejně jako jeho privilegovanost jako celku) byla úzce spjata s vojenskými funkcemi a jejich rozdělením (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1228).

soukromých a veřejných věcí, což dávalo stavům u moci možnost disponovat vlastnictvím společnosti prakticky neomezeně. Podíl na moci z tohoto úhlu pohledu předcházela podílu na bohatství, které bylo rozdělováno mezi ty, kteří byli na moci závislí. Tím si moc zajišťovala jejich loajalitu a bohatství sloužilo k upevnění jejího vlivu. Svě postavení elita zdůvodňovala maximálně vzhledem ke svému správnímu a vojenskému aparátu, který zajišťoval kontrolu tohoto bohatství a moci. Jeho loajalita byla pro vládnoucí vrstvu životně důležitá. Převážně negramotná masa venkovského obyvatelstva byla z účasti na moci a bohatství vyloučena (Keller 2008: 31).

Zcela běžnou součástí výkladu fungování světa, povahy věcí, které obklopují člověka atd., představovaly v tradičních společnostech přísloví, lidové moudrosti a legendy. Povaha světa se vysvětlovala ve značně poetické rovině. Vyšší formy tohoto výkladu představují ucelenější abstraktní teorie, které od vysvětlení původu věcí jdou až k univerzálnímu výkladu povahy světa, jenž umožňuje dokonalou orientaci v něm - v případě tradiční společnosti v podobě náboženství a v podobě vědy, pokud jde o moderní společnost. Náboženské systémy vysvětlují charakter světa s odkazem na oblast nadpřirozena. Smysl světa, jeho řádu a věcí v něm není v tomto rámci tudíž možné pochopit zkoumáním věcí samotných. Tento smysl zůstává předmětem víry v zavedené pořádky. Vztažením člověka k nadpřirozenu mu náboženství dává pocit smyslu života (nejen) v jeho těžkých fázích, protože je schopno jakoukoli věc či situaci vysvětlit v kontextu svých principů. A to včetně tak citlivé události jakou je smrt blízkých a předjímání smrti vlastní (Keller 2008: 34 – 37).

Z toho plyne, že člověk v tradiční společnosti byl vystaven relativně malé míře pochybností a jeho život může z hlediska smyslu stát na poměrně pevném základě, ačkoli ten se vznáší kdesi nad ním.

Povaha trhu v tradičních společnostech byla naprosto jiná, než jak vnímáme trh dnes. Obchod sloužil ke směně poměrně malé části výrobků. Mimo trh stála značná část produkce potravin a dalších výrobků, které byly vyráběny pro vlastní potřebu domácnosti, kláštera apod., značná část pracovní síly a půdy. Jednotlivé trhy byly propojeny pouze minimálně, většina lidí hospodařila ve více či méně soběstačných domácnostech. Ekonomika netvořila samostatný subsystém, který by zbytku společnosti diktoval své zákony, nebyla řízena trhem, ale systémy stavovských práv a privilegií. Výroba a distribuce zboží byly součástí širších sociálních vztahů neekonomického charakteru (rodinných, náboženských, kulturních) (Keller 2008: 15-17).

Tento stav ekonomiky analyzoval Mauss (1999), který si všiml, že u mnohých domorodých kmenů má směna spíše sociální než ekonomický charakter (jak mu rozumíme dnes), je souborem ekonomických, morálních, právních, rodinných, politických a náboženských institucí.¹⁶ Nezůstal ovšem jen u těchto kmenů a podobné znaky nacházel také v evropských tradičních společnostech, které bezprostředně předcházely společnosti moderní. Domnívá se, že povaha moderních institucí (ekonomických, právních) se pak zrodila přímo z těch, které jim předcházely. Podotýká, že po značnou část vývoje společnosti měla směna mezi skupinami podobu daru, který pak byl oplácen často darem vyšší hodnoty, čímž se demonstroval sociální status (náčelníka, kmene) a zajišťovalo zachování úcty dříve obdarovaných. Tato víceméně pravidelná setkávání, při nichž byly dary opláceny, sloužila především sociálním účelům (udržování přátelství apod.). Směna ve formě „povinných“ darů, jejichž oplácení bylo v této instituci implicitně zahrnuto, sloužila spíše účelům sociálním, protože rodiny či sociální skupiny (kmene), které se takto setkávaly, byly jinak v podstatě soběstačné. S postupným vývojem tohoto systému dávání a vrácení darů se zrodila naturální směna, když docházelo k přibližování dříve oddělených časových úseků.¹⁷ Moderní právo a ekonomika pak striktně rozdělily dar a obchod, vývoj směřoval k čistě individuální smlouvě, trhu, prodeji v pravém slova smyslu a k hodnotě vyjadřované v penězích¹⁸ (Mauss 1999) (srv. Bourdieu 1998: 122-123).

Máme zde tedy v základních rysech nastíněn obraz sociální struktury tradiční společnosti. Jak se tato struktura promítala do podoby mezilidských vztahů a jak tyto vztahy souvisely s její podobou, představuje téma následující podkapitoly.

2.2 Mezilidské vztahy v tradiční společnosti

Simmel (2006: 7-13) k postavení člověka v předmoderní společnosti poznamenává, že ve středověku byl člověk cele součástí obce, přináležel k půdě,

¹⁶ Mauss (1999: 9, 72) proto navrhuje nazývat takovéto sociální jevy „totálními“. Podobného jevu si všimá Durkheim (2004: 109) ve vývoji instituce rodiny, když poukazuje na to, že „Historie rodiny od samotných počátků je přímo nepřetržitým pohybem oddělování, v jehož průběhu se jednotlivé funkce, které byly zpočátku společné a vzájemně propojené, postupně oddělovaly, utvářely se samostatně, rozděleny mezi rodiče podle jejich pohlaví, věku, vztahů závislosti, takže z každého z nich se stal zvláštní zaměstnanec domácí společnosti.“

¹⁷ Významnou roli zde jistě sehrál také rozvoj techniky a komunikace v tom smyslu, v jakém je v souvislosti s globalizací charakterizován dnes při úvahách o „zkracování“ vzdáleností, „zmenšování“ prostoru a „zrychlování“ času (viz např. Bauman 1999, Beck 2007, Suša 2010).

¹⁸ O tom, že ekonomika byla po naprostou většinu vývoje lidstva vnořena do sociálních vztahů a netvořila samostatný systém poháněný hodnotou zisku, pojednává na mnoha místech své knihy Polanyi (2006), který se na základě antropologických poznatků snaží vyvrátit tezi ekonomického liberalismu, že člověku je touha po zisku vlastní.

k cechu¹⁹ či feudálnímu svazku. Jeho vztah k okolí byl bezprostřední, jeho osobnost splývala se zájmy obce. Člověk byl závislý na malém počtu lidí ze svého okolí, které osobně znal, neměl možnost je „vyměnit“ za jiné. Vztahy mezi lidmi byly osobní, lidé byli od sebe neoddelitelní, což brzdilo rozvoj jejich vlastní individuality. Většina lidí byla „připoutána“ k půdě jako hlavnímu zdroji obživy. Lidé se nemohli z tohoto důvodu tolik stěhovat, navíc většina byla svojí stavovskou příslušností vázána povinnostmi k pánovi. Půda zároveň dávala životu rolníků pevný životní obsah. Odkupování rolnické půdy (a převážení peněžního) hospodářství pak bylo jednou z podmínek, za nichž se rozvinula moderní společnost.

Tönnies (podle Keller 2004: 162–167) popisoval mezilidské vztahy v tradiční společnosti podobně. Podle něho se vyznačovaly vysokou mírou kladné emocionality, pokud jde o rodinu, blízkými sousedskými vztahy, pokud jde o vesnici. Důležitou roli v mezilidských vztazích hrálo náboženství, které dávalo lidem společné hodnoty, čímž je spojovalo. Ve městech spojovalo náboženství příslušníky cechů, které takto nebyly pouze pracovními organizacemi, ale člověk k nim patřil mnoha dalšími oblastmi svého života. Vztahy se relativně málo obměňovaly, trvaly často po celý život. Důležitou roli v mezilidských vztazích v tradiční společnosti hrála podle něho autorita pána domu v případě rodiny, feudálního pána či knížete v případě lokální pospolitosti, mistra ve vztahu k učedníkům apod. Vztahy byly z velké části organizovány vírou v tradice.

Tato Tönniesova představa je však do jisté míry zidealizovaná. Giddens (1999: 156–158) namítá, že některé děti v předmoderní rodině v Evropě často odcházely už v mladém věku z domova, aby sloužily v jiných domácnostech, případně se vyučily řemeslu, přičemž po odchodu se s rodiči setkávaly jen zřídka. Ona celoživotní trvání vztahů také byla mnohdy velmi krátká, když vezmeme v potaz velkou úmrtnost dětí, žen při porodu apod. Smrt dětí nebo jednoho či obou manželů často vedla z rozpadu rodiny.²⁰ Lipovetsky (2007: 342) je zase přesvědčen, že ačkoli byly tradiční společnosti založeny na přímém mezilidském kontaktu, vládla v nich všeobecná podezřívavost, závist a zlá vůle. Toto představa se mi ale zdá poněkud přehnaná, protože, jak hned

¹⁹ „Středověký cech v sobě zahrnoval celého člověka; cech soukeníků nebyl jen sdružením jednotlivců, kteří měli na očích pouze zájmy soukenictví, nýbrž zároveň i *životním společenstvím* v odborném, společenském, náboženském, politickém a mnoha dalších ohledech“ (Simmel 2006: 9) (srv. Durkheim 2004: 7–21).

²⁰ Stone (podle Giddens 1999: 157–158) k vývoji instituce rodiny v Anglii podotýká, že rodina byla nejdříve velmi úzce svázána s místní komunitou a nebyla vůči ní zcela vymezena. Nebyla ani místem blízkých citových vztahů. Lidé si svobodně nevybírali partnery a rodina byla silně autoritativní organizací. Od 17. do 18. století se vyvíjel (převážně ve vyšších vrstvách) nukleární typ rodiny jako zřetelně vymezené jednotky vůči okolí. Kládl se v ní větší důraz na rodičovskou lásku, rostla také autorita otce. Tento model se pak začal šířit do celé společnosti a vyvinul se z něj dnešní typ rodiny.

ukáží, lidé si museli pomáhat. Pravda bude zřejmě někde uprostřed mezi oběma extrémny.

Za povahou mezilidských vztahů v tradiční společnosti stála do značné míry chudoba většiny obyvatelstva. Z předcházející podkapitoly již víme, že v důsledku nízkého stupně technologického vývoje nedokázala společnost produkovat větší míru bohatství (které, pokud existovalo, bylo navíc vázáno pouze na příslušníky elity). Přestěhovat se do města znamenalo nejistotu a ztrátu tradičních rodinných a sousedských vazeb, jež poskytovaly člověku jistotu v případě nemoci, úrazu apod. (ačkoli ve městech jisté možnosti nabízely např. cechy či známí, kteří do města odešli dříve). O sousedské vztahy, které vznikaly z prostorové blízkosti, se také mohl člověk do určité míry opřít, pokud si lidé nedokázali pomoci v rámci rodiny. S růstem počtu obyvatel a stěhováním do měst se postupně zpříšňovaly podmínky, za kterých se mohl člověk spolehnout na pomoc cechu, zotřovala se sociální kontrola, podmínkou pomoci bylo přísné dodržování norem (Rheinheimer 2003: 25–26, 75-77).

Tyto tradiční formy solidarity byly ale mnohdy ohroženy krizemi a hladomory. Pokud lidé nemohli sehnat jídlo, dřevo apod., kradli někdy od majetnějších, kteří jim mnohdy pomoc odmítali. Bohatší sedláci často bránili svůj majetek silou a drobné krádeže se nedostávaly k soudu. Aby bohatší ušetřil za soudní výlohy, dostal pachatel často ihned výprask. Usdlé obyvatelstvo se zase podobnými způsoby bránilo před potulnými žebráky (Rheinheimer 2003: 37 – 38).

Podle Durkheima (2004: 75–98, 113-116) byly vztahy v tradiční společnosti organizovány na základě sdílených představ (společného mínění o světě), které nazýval kolektivním vědomím. Jsou to ty představy o světě, které jsou společné všem členům společnosti nezávisle na specifčnosti prostředí, do kterého jsou zasazeni (existují ještě představy, vědomosti apod., které nejsou společné všem lidem – individuální vědomí). Toto kolektivní vědomí přetrvává jednotlivé generace, i když se realizuje pouze prostřednictvím jedinců. Oblast kolektivního vědomí pokrývá v tradiční společnosti velkou část vědomí člověka a sociálních institucí.²¹ Tresty, které podle něho měly v tradiční společnosti především represivní charakter (cílem bylo potrestat viníka), plní hlavně funkci zachování kolektivního vědomí - čili zachování sociálního řádu udržením společně sdílených představ, jejichž důsledkem je, že jsou si lidé sociálně i psychicky v podstatě velmi podobní. Jedinec je tak spojen se společností přímo na základě

²¹ To je podle něho dáno především tím, že téměř veškerý sociální život zde byl organizován náboženstvím. S rozdělením náboženských a právních norem dochází pak také k diferenciaci sociálních institucí a k individualizaci jednotlivých lidí (Durkheim 2004: 117-125).

vzájemné podobnosti většiny členů. Proto používal tento francouzský sociolog pro sociální řád tradiční společnosti označení mechanická solidarita (solidarita na základě podobnosti), kterou odvozoval z převahy represivních právních norem nad restitutivními (jejichž cílem není potrestat, ale uvést věci do původního stavu), které pak převažují v moderní společnosti. Ty nejsou založeny na náboženském podkladě a vztahují se více k jednotlivci než ke společnosti.²²

Tomuto stavu odpovídá podoba struktury společnosti, jež se skládá z víceméně uzavřených a homogenních segmentů, které jsou si podobné, což je dáno nízkým stupněm rozvoje dělby práce (Durkheim 2004: 155), který jsme měli možnost výše sledovat na popisu značné míry soběstačnosti domácností a nediferencovanosti náboženských, ekonomických a dalších institucí. Jak a proč se tato sociální struktura spolu s povahou mezilidských vztahů změnila, popisuje následující podkapitola.

2.3 Změna společnosti tradiční ve společnost moderní

S nástupem průmyslové revoluce, kterou doprovázely revoluce politické, došlo ke zhroucení kontrolních mechanismů, jež regulovaly fungování tradiční společnosti. Došlo ke ztrátě její schopnosti kontrolovat jednání svých členů. Způsob, jakým legitimizovala mocenské uspořádání a existenci sociálních nerovností, se stal nevěrohodným, stejně jako její systém výkladu světa (Keller 2008: 9).

Industrializace (zavedení strojní výroby) má počátek v Anglii.²³ Představuje soubor změn, který měl velké sociální konsekvence – změnil se způsob obstarávání obživy, většina obyvatelstva postupně začíná pracovat v továrnách a úřadech, stěhuje se do měst atd. (Giddens 1999: 75).

Podstatnou součástí této přeměny je populační růst. V polovině 19. století bylo již na planetě 1 175 milionů lidí²⁴ (Keller 2008: 29 - 30). Růst počtu obyvatel považuje Rheinheimer (2003: 16–29) za hlavní faktor výskytu chudoby v předmoderních

²² S vývojem společnosti se např. vytratila převážná část předpisů, které upravovaly rodinný život, trestaly nedodržování tradic apod., čímž klesá význam a objem kolektivního vědomí a roste význam individua (Durkheim 2004: 136–150).

²³ „Tento příběh už byl vyprávěn nesčetněkrát: Jak expanze trhů, výskyt uhlí a železa, stejně jako vlhkého klimatu vhodného pro bavlněný průmysl, množství lidí připravených v osmnáctém století o půdu novým ohrazováním, existence svobodných institucí, vynález strojů a další příčiny spolupůsobily tak, že to vedlo k průmyslové revoluci“ (Polanyi 2006: 45).

²⁴ S prudkým populačním růstem 20. století (jenž je spojen s pokroky ve vědě a technice, lékařství apod.) se vynořuje problém omezenosti přírodních zdrojů a problém zajištění populace po ekonomické stránce. V politické rovině se nerovnosti mezi chudými a bohatými státy planety stávají místem mnoha sporů a konfliktů. Podstatnou součástí tohoto problému tvoří ekologické otázky a dopady fungování společnosti na přírodu, stejně jako rozsáhlá problematika sociální nerovnosti ve spojení s procesy globalizace (Keller 2008: 29-30).

společnostech. Podotýká, že počet Evropanů se mezi léty 1500 až 1800 přibližně zdvojnásobil ze 75 milionů na více než 150 milionů. Růst populace znamenal také růst počtu lidí bez vlastní půdy. Tím i počtu lidí odkázaných na chudinskou podporu. K neutěšenému postavení nižších vrstev přispívaly také hladomory způsobené klimatickými podmínkami, epidemiemi apod.²⁵ Docházelo také k omezování práv na využívání obecních pozemků. Od druhé poloviny 18. století probíhaly v Evropě velké agrární reformy. Byly rušeny společně vlastněné polnosti, lesy a další pozemky přecházely do soukromého vlastnictví velkých sedláků. To zapříčinilo, že nejchudší obyvatelé museli např. platit za dřevo, které dříve mohli z lesa získat zadarmo. Tento vývoj je jedním z faktorů, proč začalo docházet k rozvoji měst, kam se s nadějí ve zlepšení vlastní situace stěhovala část chudých z venkova.

Téma růstu populace nedomyslitelně souvisí s procesem dělby práce, bez něhož nelze pochopit charakter moderní společnosti. Usedlý způsob života, který se rozvinul s počátkem obdělávání půdy, znamená postupný nárůst koncentrace lidí v jednom prostoru, který se neobjevuje u lovců či pastevců. Do určité doby pak tyto segmenty fungují jako do značné míry soběstačné a homogenní celky. S vývojem společnosti (pokroky v komunikaci, nárůstem objemu obchodu atd.) se koncentrace lidí zvyšuje, vznikají města a roste objem interakcí mezi jednotlivými segmenty, které se takto sbližují. Spolu s tím roste také počet lidí a logicky tak dochází k nárůstu objemu sociálních vztahů a interakcí, pokud jsou lidé soustředěni ve stejném prostoru. Tak vzniká podmínka i příčina rozvinutých forem dělby práce. Funkcí dělby práce je udržet společnost pohromadě tím, že se díky ní diferencují funkce, které plní jednotliví lidé, kteří si tak nemusí konkurovat, jako kdyby všichni plnili stejné funkce. Umožňuje mírové soužití, zvyšování produkce potravin atd. Zároveň se v procesu dělby práce jednotliví lidé individualizují, mizí segmentární uspořádání společnosti. Společnost je mnohem více propojená a závisí na svých jednotlivých částech. Tvoří komplexní systém (částečně podobný živému organismu, v němž celek organismu funguje díky souhře specializovaných funkcí jeho jednotlivých částí). S touto diferenciací funkcí se zmenšuje oblast kolektivního vědomí, což je podmínkou individualizace. Moderní člověk je na společnosti mnohem více závislý, ačkoli je mnohem více individualizovanou, samostatnou osobností. Dělbba práce také zvyšuje produkci potřebných zdrojů, což zpětně působí na růst populace a vede k další specializaci. Ruku

²⁵ „Obce a zemští vladaři se za raného novověku pokoušeli zabránit nouzi zakazováním vývozu, skladováním, kontrolou trhu, stanovováním nejvyšších cen a pomocí nuznému obyvatelstvu...“ (Rheinheimer 2003: 20).

v ruce s tím jde rozvoj abstraktně racionálního myšlení a rozvoj ekonomického subsystému společnosti (Durkheim 2004: 217–238).

Dělba práce tedy není ničím menším než přeuspořádáním vztahů mezi lidmi. Tato změna, jak popíše dále, měla pro povahu společnosti dalekosáhlé důsledky.

Za skutečnou a zřetelnou hranici mezi společnostmi tradiční a moderní můžeme považovat radikální přeměnu instituce trhu v první polovině 19. století. „Až dosud roztroušené a izolované trhy se přeměnily do podoby komplexního seberegulujícího se tržního systému. Tato proměna transformovala povahu celé lidské společnosti, včetně charakteru její kultury i představ člověka o sobě samém. Vznikla společnost vklíněná bezzbytku do mechanismů své nové ekonomické formy – společnost tržní. Zajišťování živobytí nejen že přestalo být součástí jiných, neekonomických aktivit, stalo se hlavním imperativem diktujícím své potřeby všem ostatním částem sociálního systému“ (Keller 2008: 15).

Tržní ekonomika je ekonomika, která se řídí tržními cenami. Jde o systém, který organizuje ekonomický život bez vnějších zásahů, čili v ideálním případě reguluje sám sebe. Trhy začínají hrát důležitou roli v ekonomickém systému asi od 16. století. Za dob merkantilismu začaly představovat hlavní zájem vlády. Nic ale nenasvědčovalo tomu, že by se z trhu měl stát samoregulující se systém, protože trhy byly pod přísnou státní kontrolou (Polanyi 2006: 48-60).

Nedílnou součástí generalizace trhu představuje přeměna práce a půdy ve zboží. Práce a půda se staly součástí trhu, nabídky a poptávky, přičemž důležitou roli v tom sehrálo pronikání kapitálu akumulovaného v dálkovém obchodě na místní trhy, čímž je začal propojovat v jednotný systém. V souvislosti s touto přeměnou se změnil způsob uspokojování základních potřeb. Aby se člověk mohl najíst, musí nejprve prodat svou pracovní sílu²⁶ (Keller 2008: 15-17).

Polanyi (2006: 46-47) analyzoval důležitost role, kterou v generalizaci trhu sehrálo zavádění nákladných strojů do výroby. Ty, aby se výrobci vyplatily, musely produkovat ve velkém. To znamená, že pro výrobu musel být zajištěn stálý přísun surovin a pracovní síly, což bylo možné jen v tom případě, že se také člověk a příroda změnili ve zboží. Zavedení strojové výroby také předpokládá zajištění kontinuálního odběru zboží. Tato transformace znamená změnu motivu jednání člověka. Obživa se tak

²⁶ O jak zásadní sociální změnu šlo, si můžeme uvědomit, vezmeme-li v potaz tvrzení A. Giddense (1999: 64): „Proměny hmotné kultury jsou hlavním kritériem klasifikace různých typů společností v dějinách, protože to, jak lidé zajišťují uspokojení svých základních potřeb, ovlivňuje většinu ostatních aspektů jejich kultury.“

stává zprostředkovanou skrze práci za peníze, za které je pak teprve pořizována. Silným motivem jednání se stává zisk vlastníků továren, směna se mění v peněžní transakce.²⁷ Takováto změna zásadně ovlivnila mezilidské vztahy a prostředí člověka.

Aby ekonomika mohla fungovat jako tržní, musí zahrnovat všechny prvky výroby – tedy i práci, půdu a peníze. Půda je jiné označení přírody a práce zase jiné označení pro člověka. Oba prvky se tak staly částečně „zbožím“. Jejich začlenění do tržního mechanismu znamenalo podřízení podstaty společnosti tržním zákonům. Proto lze mluvit o tržní společnosti. Problémy trhu mají od té doby přímý vliv na situaci ve společnosti. Zahrnutí práce, půdy a peněz do tržního mechanismu bylo důsledkem rozšíření továrního systému výroby. Je logické, že se s tím mění i uspořádání mezilidských vztahů a povaha sociální struktury (Polanyi 2006: 75-77) (srv. Durkheim 2004: 310).

Polanyi (2006: 180-181) považuje zahrnutí půdy do tržních mechanismů za jeden z nejdůležitějších momentů vývoje společnosti, protože kromě ekonomických funkcí má půda ještě další důležité funkce. Dává životu člověka stabilitu. Půda a práce v podstatě nebyly v tradiční společnosti odděleny. Práce byla součástí života, který se odehrával v přírodě. V životě společnosti se mnohem více než dnes odrážely přírodní cykly, půda poskytovala člověku ochranu a místo, na kterém žil.²⁸ Půda byla součástí organizace příbuzenství, sousedství, vesnice, církve apod. Začlenění půdy do tržního mechanismu bylo spojeno s její komercializací. Průmyslová města potřebují obrovské a kontinuální dodávky potravin a surovin. Komercializace půdy představovala konec feudalismu. Rostoucí populace potřebovala více potravin a surovin, což si vynutilo racionalizaci zemědělství, nové postupy a technologie. Do světového trhu byla podle něho půda definitivně zasazena rozšířením tohoto systému nadprodukce do zámoří a kolonií.

Zahrnutí půdy do tržního mechanismu spojuje Polanyi (2006: 39-45) s tzv. ohrazováním v Anglii osmnáctého století (ačkoli připomíná, že probíhalo už dříve), kdy zde probíhala přeměna orné půdy na ovčí pastviny. Pole a obecní půda začaly být v této

²⁷ Přestává tak být součástí jiných institucí, vyděluje se samostatný ekonomický subsystém, který začíná hrát v sociálním systému z hlediska jeho uspořádání dominantní roli. Polanyi (2006: 48) k tomu podotýká: „Žádná společnost by přirozeně nemohla existovat po delší dobu bez nějakého druhu ekonomiky; před naší dobou ale neexistovala žádná ekonomika, která by alespoň v principu byla ovládána trhy.“

²⁸ Pokud chce ale Polanyi chápat půdu jako synonymum přírody, musí ovšem také vzít do úvahy, že příroda byla pro člověka i zdrojem mnoha nepříjemností, útrap a bojů. Dnes způsobuje člověku v tzv. západní společnosti problémy spíše situace na trhu, ve výrobě apod., kdežto dříve to byly právě přírodní cykly, počasí atd. Na to, zdá se, Polanyi pozapomněl a vztah člověka k půdě (přírodě) idealizuje.

době ohrazovány venkovskou šlechtou a obchodníky. Začal se rozvíjet domácí průmysl ovčích farem, jenž poskytoval zaměstnání drobným chalupníkům, kteří nevlastnili půdu a bylo jim znemožněno ji obdělávat. Při vytváření pastvin bylo zničeno mnoho domů, na mnoha místech začala narůstat chudoba, mnoho vesnic se vylidnilo. Situace vedla k sociálním nepokojům. Následně se proti tomuto ohrazování a přeměně orné půdy na pastviny, které probíhalo v režii obchodníků a nižší šlechty, začala stavět vysoká šlechta.

Podle Polanyie (2006: 39-45) tak brzdila sociální změnu ve směru k tržní společnosti, čímž bránila sociálnímu rozkladu (zpomalení změny umožňovalo lidem najít práci, bez tohoto zpomalení by podle něho došlo k mnohem dramatičtější situaci, než jaká nastala). Vysoká šlechta tím přispěla k pomalejšímu rozvoji bavlněného průmyslu a průmyslové revoluce, která následně vedla k postavení Anglie jako velmoci. Pokud by změna proběhla náhle, dopadlo by to, domnívá se Polanyi, katastrofálně. Staví se tak do opozice proti ekonomickému liberalismu, který v tomto jednání viděl především nepochopení zákonů trhu. Problémy společnosti byly podle tohoto paradigmatu způsobeny zásahy do tržních mechanismů. Průmyslová revoluce pak měla podle autora podobné sociální důsledky jako ohrazování. Odehrála se však již v režii nastupující kapitalistické třídy a ačkoli pro stát znamenala vzestup, nesla s sebou obrovský rozvoj chudoby, bídy a slumů v průmyslových městech.

Keller (2008:17-18) poukazuje na to, že trh ovšem není něčím, co by automaticky řešilo problémy společnosti, ale je třeba vzniku mnoha institucí, které musí fungování tržního „laissez-faire“ zabezpečovat, protože jinak trh sám představuje obrovské problémy. Domnívá se, že národní trhy ve své podstatě vznikly v důsledku intervence státních mocí - z pohnutek čistě mocenských. Když se trh stal hlavním regulátorem ekonomiky, mělo to dopad na celou strukturu společnosti. V důsledku toho došlo ke vzniku představy osvobozeného individua, v rovině stratifikace došlo k nahrazení stavovské struktury strukturou třídní atd.

2.4 Sociální struktura moderní společnosti

Za typické charakteristiky moderní společnosti lze považovat následující: většina lidí pracuje v průmyslu a úřadech, zrychluje se tempo technických inovací, naprostá většina lidí žije ve městech, život lidí ovlivňují velké organizace. Dochází k centralizaci moci, která zasahuje na celé území nově vzniklých národních států, přičemž

není spojena s konkrétní osobou (a její libovůlí), ale řídí ji formální zákony, které se vztahují na každého, kdo se vyskytuje v daném prostoru (Giddens 1999: 75-76).

System sociální stratifikace moderní společnosti je možné označit jako třídní strukturu. Příslušnost člověka k třídě určuje to, co může nabídnout na trhu (kapitál, půdu, pracovní sílu). Pozici a prestiž jednotlivých tříd určuje z velké části výše jejich příjmu a majetku. Distribuce privilegií je regulována a reprodukována trhem.²⁹ Formování tříd je sociálním důsledkem regulace ekonomického subsystému trhem. Sociální nerovnost je tak založena na majetkových poměrech, sociální status je ze značné části ovlivňován ekonomickými faktory (Keller 2008: 18).

Nerovnost v moderní společnosti má z hlediska vztahu mezi bohatstvím a mocí opačnou povahu než ve společnosti tradiční. Sféry soukromých a veřejných statků a služeb jsou zřetelně odděleny, pro své potřeby smí každý disponovat jen soukromým majetkem. Komu se prostřednictvím trhu podaří získat větší majetek, dosáhne lepší pozice v možnosti prosazovat své zájmy nátlakem na veřejnou správu, čímž zvyšuje šance na růst svého majetku a upevnění pozice na trhu. Držitelé moci musí brát ohledy na názory masy obyvatelstva a svoji pozici legitimizovat i vzhledem k těm, kteří se na moci a majetku účastní jen minimálně. K tomu slouží teorie parlamentní demokracie a teorie o formální rovnosti šancí (Keller 2008: 31–32).

Moderní věda, která je klíčovým tzv. symbolickým univerzem (tj. nejjobecnějším výkladem fungování a povahy světa) moderní společnosti, vysvětluje na rozdíl od náboženství (jako dominantního symbolického univerza společnosti tradiční) povahu věcí z nich samých. Praktickými výsledky svého bádání oblast náboženství nepoměrně převyšuje. Problémem ovšem je, že metodologií vlastního fungování zcela programově rezignuje na zachycení smyslu života ve světě a smyslu věcí.³⁰ Patrný je tento její handicap ve snaze zakomponovat do rámce výkladu fungování světa a sociálního života člověka fenomén smrti. Různé ideologie, které se snaží o přesah, často budí dojem politické manipulace s člověkem, pokud jeho život kladou do služeb společnosti, lidstva či národa (Keller 2008 34-37).

²⁹ „V případě stavů nemá smysl ptát se, co kdo může nabídnout na trhu. Stavby existují právě proto a právě potud, pokud tržní systém nezačne regulovat distribuci privilegií sám“ (Keller 2008: 18).

³⁰ „V otázce interpretace světa a výkladu místa člověka v něm se snad nejzřetelněji projevuje relativnost kategorie pokroku. Moderní společnost dosáhla díky vědě neuvěřitelných úspěchů při výkladu technických aspektů fungování světa a při konstrukci světa umělého. Nedaří se jí však nahradit dřívější symbolická univerza, která vědecky zpochybnila, analogickým systémem, který by umožňoval členům společnosti zařadit vlastní osobní existence do rámce, jenž by přesahoval jejich náhodné individuální bytí“ (Keller 2008: 37).

Věda tedy vysvětluje spíše jak věci fungují, ale nevysvětluje, proč jsou. Člověk v moderní společnosti může být vystaven mnoha pochybnostem, pokud začne uvažovat o smyslu života. A to přesto, že svět pod ním je značně pevný. Oblast smyslu nad ním je pro něj ovšem velice mlhavá, pokud se nespokojí s pragmatickým výkladem svého postavení v sociální stratifikaci, které by naplnil určitým způsobem konzumu a reprodukce.

V moderní době je člověk do značné míry odkázán sám na sebe, má velkou míru svobody pohybu. Jeho život se stává „objektivním“ – podléhá nesubjektivně zabarveným zákonům. Z pojetí přírody se vytrácejí antropomorfní rysy a příroda je přenechána objektivním zákonitostem. Dochází k rozdělení subjektu a objektu (Simmel 2006: 7).

K objektivizaci vztahů člověka ke světu přispělo mj. peněžní hospodářství. Peníze představují objektivní veličinu, která je zbavena jakékoliv kvality. Tato objektivní veličina je vsunuta mezi člověka a jeho majetek, mezi člověka a půdu, čímž je od sebe subjekt a objekt vzdalován. Vztah člověka k věcem takto přestává být bezprostředním a stává se zprostředkovaným. Peníze a jejich objektivní hodnota umožňují dálkové formy vlastnictví, ruší vázanost člověka na lokalitu (Simmel 2006: 8) (srv. Giddens 2003: 26-31).

„Peníze tak na jedné straně vedou k dříve neznámé neosobnosti veškeré ekonomické činnosti a na druhé straně k právě tak vystupňované samostatnosti a nezávislosti osoby“ (Simmel 2006: 9). „...peněžní hospodářství v souladu s naší charakteristikou nové doby umožňuje, že se jasněji vzájemně odděluje objektivní ekonomická činnost člověka a jeho individuální profil, jeho nejvlastnější Já, které se nyní z oněch vnějších vztahů zcela vytrácí a může se z nich více než kdykoliv dříve jakoby stáhnout do svých nejniternějších vrstev“ (Simmel 2006: 13).

2.5 Mezilidské vztahy v moderní společnosti

Jelikož se tomu, co by z hlediska logiky výkladu mělo být obsahem této podkapitoly, podrobně věnuje celá třetí kapitola, zaměřím se zde jen na několik základních rysů, které popisují odraz výše analyzované změny společnosti v mezilidských vztazích.³¹ Podstatnou roli v povaze mezilidských vztahů začínají hrát v moderní společnosti peníze, proto je jim zde věnován dostatečný prostor.

³¹ Tomu odpovídá i výběr literatury.

Podobně zprostředkovaným jako k věcem a přírodě se v moderní společnosti stává také vztah člověka k jeho společenství. K sociálním skupinám již člověk není vázán bezprostředně svojí lokalitou. Může být členem bezpočtu skupin a sdružení např. jen tím, že platí peněžní příspěvky. Tato sdružení tak mohou mít ryze věcný charakter zbavený subjektivního zabarvení, mohou se soustředit na dosahování ryze věcných cílů. Člověk je tak zbaven určitých omezujících vazeb tím, že do nich nevstupuje celou svou osobností³² (Simmel 2006: 9).

Peníze nelze přímo spotřebovat, je třeba je proměnit za konkrétní věci. Takto vytvářejí mezi lidmi husté předivo vztahů. Člověk je závislý na mnoha jiných lidech, na nespočtu dodavatelů, jeho existence závisí na obrovském počtu vztahů, které jsou založeny na peněžním styku. Peníze mají tedy i spojovací funkci, mezilidské vztahy jsou díky nim v moderní společnosti mnohem více propojené, ačkoli jsou zároveň neosobní (umožňují tak trvání společnosti). Příčinou toho je především dělba práce. Protože peníze umožňují hladkou směnu produktů, mohou být proměněny v jakýkoli produkt a jakýkoli produkt může být proměněn v peníze. Umožňují vyrovnat každý rozdíl v hodnotě produktu. Umožňují dělbu produkce, čímž lidi nevyhnutelně spojují, jelikož každý pracuje pro druhé a prací všech pak vzniká komplexní ekonomická jednota. Dělbou práce podporuje také peněžní odměna za pracovní výkon, přičemž další stránky osobnosti člověka zůstávají mimo pracovní vztah. Díky penězům vzniká zcela nový poměr mezi svobodou a vázaností³³ (Simmel 2006: 11-12).

Peníze přispívají k nárůstu individualizace a vnitřní nezávislosti člověka. Vztahy můžeme relativně snadno obměňovat, opouštět a navazovat nové. Nemusíme mnohdy přihlížet k individualitě člověka, se kterým zrovna vstupujeme do nějakého vztahu. Vztahy v moderní společnosti jsou charakteristické velkou mírou anonymity, což přispívá k rozvoji individualismu. Lidi paradoxně navzájem neodcizuje vzájemná izolovanost, ale naopak silná provázanost, při níž je mnohdy lhostejné s kým do vztahu vstupujeme, tedy anonymita této provázanosti a její neosobní charakter (Simmel 2006: 12-13).

³² Za vrchol tohoto vývoje považoval Simmel (2006: 9) akciovou společnost, „...jejíž činnost je ve vztahu k jednotlivému akcionáři zcela objektivní a není ničím ovlivňována, zatímco akcionář není ze své strany na sdružení účasten svou osobou, nýbrž pouze určitou peněžitou částkou.“

³³ „Neboť člověk žijící v oněch dřívějších ekonomických epochách byl sice v poměru vzájemné závislosti k daleko menšímu okruhu lidí, ti však byli a zůstávali determinováni individuálně, zatímco my jsme dnes sice mnohem závislejší na dodavateli obecně, jednotlivce však často a podle libosti střídáme: na jakémkoliv *určitém* dodavateli jsme mnohem nezávislejší“ (Simmel 2006 12-13).

S procesem individualizace klesá oblast, kterou pokrývá tzv. kolektivní vědomí. V moderní společnosti se omezuje v podstatě na „kult“ individua, jeho nezpochybnitelnost, důstojnost, právo na sebeurčení apod. Tato forma kolektivního vědomí není zaměřena na celek, nýbrž na jednotlivce. Nepoutá lidi ke společnosti, ale k sobě samým. To je důvod, proč již společnost není držena pohromadě sdílenou vírou, ale spíše dělbou práce, která odráží nutnost transformace sociálních vztahů (Durkheim 2004: 148–149).

Pro moderní společnost je charakteristické, že se její život odehrává z velké části ve městech. Lidé přestávají žít svým bezprostředním okolím, jednotlivé regiony a města navazují stále více vztahů se vzdálenými místy. Lidé více cestují, roste objem komunikace, zapojují se do aktivit mimo místo svého bydliště. Člověk se nemusí zajímat o své sousedy, protože ti již v jeho životě nezaujímají důležité místo. Tím se vymaňuje z morálního působení lokálních pospolitostí, společné vědomí ztrácí svou autoritu a rozšiřuje se prostor pro individuální volby (Durkheim 2004: 252–253).

K abstrakci sociálních vztahů také přispělo zavádění sociálního pojištění,³⁴ jehož snahou je řešit situaci chudoby tím, že zavádí nárok na podporu. Sociálnímu pojištění předcházela městská péče o chudé a zavedení chudinské podpory, která představuje odklon od osobních forem pomoci k formám abstraktním, právně zakotveným. Chudinská podpora umožňovala lidem usazovat se ve městech, což bylo zároveň podmínkou industrializace.³⁵ Různé chudinské útulky financovali také lidé z vyšších vrstev. Lidé z nižších vrstev často spíše dávali almužnu přímo žebrákům. Vyšší vrstvy tedy volily abstraktnější formy pomoci, v čemž se zrcadlí jejich schopnost abstraktnějšího myšlení vůči vrstvám nižším (Rheinheimer 2003: 9-10, 98-102).

Peníze mají ještě další funkci, která, řekl bych, přímo mění ontologickou podstatu člověka. Simmel (2006: 14-15) konstatuje, že na jedné straně vedou k jistému osvobození individua, když zmiňuje, jak ve středověku peníze pomohly k osvobození poddaných tím, že jejich povinnosti vůči pánovi byly postupně přeměny na odvádění peněžních dávek, čímž došlo k vyvázání osobnosti poddaných z těchto vztahů. Upozorňuje ale, že se při tom zapomíná na skutečnost, že v povinnostech, z nichž se člověk může penězi vykoupit, se zároveň skrývají určitá práva a možnosti, o které jedinec přichází zároveň s oněmi povinnostmi. Peníze umožňují hodnotu objektu

³⁴ O vývoji chudinských zákonů v Anglii, jejich sociálních důsledcích a vztahu ke vzniku industriální společnosti a rozvoji kapitalismu pojednává podrobně Polanyi (2006: 81–132).

³⁵ Např. v Prusku roku 1842 bylo zavedeno, že člověk získal po dvou letech pobytu na určitém místě nárok na podporu, přičemž ho tím zároveň ztrácel v původním místě bydliště (Rheinheimer 2003: 99).

přeměnit na univerzální formu peněžní hodnoty, zatímco dříve byla hodnota objektu pevně připoutána k němu samému - vlastnictví peněz dává člověku určitou svobodu, zatímco dříve ho daný předmět činil závislým na podmínkách svého uchování a užívání. Tato svoboda s sebou ale přináší i jakousi bezobsažnost života a relativizaci jeho podstaty. V důsledku odkupování půdy rolníků v 18. století ztratili tito lidé pevný objekt své aktivity, který jim poskytoval možnost smysluplné a užitečné činnosti, byl jejich směřodátným životním obsahem, jenž ztratili, ačkoli jejím prodejem získali momentální svobodu.

Další funkci peněz, která se zřetelněji projevuje v moderní době, kdy se jimi platí většina statků a služeb, představuje skutečnost, že díky tomu přehlízíme stránky věcí, které nelze dost dobře penězi vyjádřit. V tom vidí Simmel (2006: 15-16) příčinu „...problematického charakteru, neklidu a neuspokojenosti naší doby. Kvalitativní stránka objektů ztrácí vinou peněžní ekonomiky svůj psychologický akcent, trvale žádaní oceňování podle peněžní hodnoty vede k tomu, že ta se nakonec jeví jako jediné platná; stále rychleji v životě pomíjíme onen specifický, ekonomicky nevyjádřitelný význam věcí, který se nám za to jakoby mstí jen nejasnými, tak velice moderními pocity: že jádro a smysl života nám znovu a znovu uniká mezi prsty, že chvíle definitivního uspokojení jsou stále řidší, že veškeré usilování a shon ve skutečnosti nestojí za to. Nechci tvrdit, že naše epocha je již veskrze v takovém duševním stavu; kde se mu však blíží, jistě to souvisí s postupujícím překrýváním kvalitativních hodnot hodnotami kvantitativními, zájmem o pouhé „více nebo méně“ – protože konečné uspokojení nám přece přinášejí pouze hodnoty první.“

S tím souvisí další důsledek, který s sebou peněžní systém přináší. Peníze v podstatě představují jen prostředek k získání nějakých hodnot a statků. Jsou ale mnohdy vnímány jako samostatný statek, čímž dochází k přerušení řetězce prostředek – konečný cíl, účel. Tento konečný účel tak může skončit u peněz samotných. V cestě za nějakým cílem se většina lidí musí zaměřit na získávání peněz jako na cíl nejbližší. To může vést ke vzniku představy, že konečný cíl a životní uspokojení je otázkou relativní peněžní částky, čímž se peníze mohou proměnit z pouhého prostředku na samotný účel (Simmel 2006:17-18).

Simmel (2006: 18) považuje toto zastínění účelů prostředky za jeden z charakteristických rysů každé vyšší kultury,³⁶ což je dáno tím, že v takových

³⁶ „Čím je technika ve všech oblastech života – představující v podstatě systém pouhých prostředků a nástrojů – spleťtejší, umělejší, tím je sama ve stále větší míře pocíťována jako konečný účel, sám o sobě uspokojující, o kterém se už nevyslovují žádné pochybnosti. Zde má svůj původ stabilita vnějších

společnostech nejsou cesty k cílům zřejmé, ale jsou obtížné a komplikované. Záměry lidí nejsou tak jasné, jako tomu bylo v dřívějších stadiích vývoje kultury. Pro uskutečnění cílů a záměrů je zde zapotřebí mnohočetné a mnohostupňové soustavy prostředků, které mnohými oklikami vedou ke konečnému cíli lidské aktivity. To skýtá nebezpečí, že na konečný účel v této komplikované cestě prostředků k prostředkům prostředků zapomeneme.

V těchto základních rysech je pro účely práce popis sociální struktury a mezilidských vztahů v tradiční a moderní společnosti dostačující. Bez nároku na originalnost shrnu, co jsme zatím měli možnost pozorovat.

Sociální struktura tradiční společnosti v porovnání se strukturou moderní společnosti představuje typologicky homogenní celek segmentárního typu, v jehož rámci jsou mezilidské vztahy charakteristické osobními vazbami mezi lidmi a společným sdílením představ o světě. Tato struktura svojí povahou dává lidem pevné místo ve světě, poskytuje jim smysl života, který se s její změnou za současného zisku většího prostoru pro individualitu jedince ztrácí. To považuji za jeden z klíčových důsledků této přeměny. Jeho konsekvencemi se budu zabývat v následující kapitole.

Popsaná změna sociální struktury, je odrazem transformace podoby mezilidských vztahů v důsledku nárůstu počtu lidí na planetě a technického pokroku. Aby společnost mohla udržet svoji kohezi, jeví se tato transformace směrem k abstrakci a neosobnosti mezilidských vztahů jako nezbytná. S vývojem společnosti se tak mění způsob, jakým jsou lidé solidární (jinými slovy povaha sociálního řádu), jak jsou vzájemně spjati. „A když se mění způsob, jak jsou lidé solidární, nemůže struktura společnosti zůstat neměnná“ (Durkheim 2004: 150). Došlo k diferenciaci jednotlivých subsystémů společnosti. Velkou roli začíná hrát ekonomický subsystém a peněžní hospodářství, které zásadně mění povahu mezilidských vztahů.

Nechci zde určovat, zda je to sociální struktura, která mění podobu mezilidských vztahů nebo naopak. Změna podle mého mínění probíhá v obou těchto analyticky oddělených sférách zároveň - vzájemným podmiňováním a ovlivňováním jejich

zvyklostí, jež původně byly jen prostředkem sloužícím určitým sociálním účelům, nyní však trvají dál jako autonomní hodnota, jako samy sebe opodstatňující požadavky, zatímco původní účely byly už dávno zapomenuty nebo se staly čímsi iluzorním“ (Simmel 2006: 18-19). „Žádný prvek však nemá na tomto procesu rozsáhlejší podíl než peníze, žádný objekt, který má hodnotu jen jako prostředek, nikdy tak výrazně, tak dokonale a s takovými důsledky pro celkový stav života nepřerostl v cíl veškerého usilování, který – zdánlivě nebo skutečně – uspokojuje sám o sobě“ (Simmel 2006: 19).

charakteristikami, dynamikou a fungováním. Podstatné pro další pojednání je, že mezilidské vztahy plní z tohoto úhlu pohledu funkci jakéhosi přediva, které tuto změnu umožňuje tím, že změní svoji povahu, způsob svého uspořádání a své organizace. Tento první závěr je důležité mít při dalším čtení na paměti.

3. KONZUMNÍ SPOLEČNOST

V následujícím textu používám pro charakteristiku současné (tzv. západní) společnosti označení společnost konzumní,³⁷ protože na tomto konceptu lze velmi dobře ukázat souvislosti mezi sociální strukturou a mezilidskými vztahy. Koncepce konzumní společnosti také nejlépe navazuje na popis změny sociální struktury z předcházející kapitoly. Nepokládám za bytostně důležité rozlišovat zde podrobně mezi různými možnostmi pojmenování současné společnosti. Na tomto místě jde především o to, vystihnout v základních rysech její současnou povahu, přičemž volba pojmu, jímž tyto charakteristiky souhrnně označíme, nepředstavuje ten nejdůležitější problém.³⁸

Konzumní je taková společnost, „...v níž se stále rostoucí konzum materiálních statků stal dominantní kulturní hodnotou a měřítkem sociálního úspěchu“ (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1199). Bauman (1999: 101) ale správně připomíná, že „Konzumentskou hru nelze nazvat chtivostí po nabývání a vlastnění ani shromažďováním bohatství v jeho materiálním, hmatatelném smyslu, ale spíše vzrušením z nových a nebývalých dojmů. Konzumenti jsou především sběrači *prožitků*; sběrateli *věcí* jsou pouze v sekundárním a odvozeném smyslu.“ (srv. Librová 2003: 33-35; Duffková, Urban, Dubský 2008: 94-103)

Konzumní orientace společnosti prospívá především velkým firmám, které na ní vydělávají. Firmy za pomoci reklamy vnucují lidem neustále nové potřeby, které pak se ziskem uspokojují. Konzumní společnost má i politickou funkci – dokáže zajistit politickou loajalitu lidí vůči systému díky příslibu dalšího růstu konzumu. Konzumní společnost diskredituje kritické myšlení v té míře, v jaké je v ní nesouhlas s růstem hojnosti považován za iracionální. Koncept konzumní společnosti vznikl jako kritika masové společnosti s cílem poukázat na manipulaci, která je jejími mechanismy prováděna. Kritika konzumní společnosti souvisí s reflexí ekologických problémů,³⁹

³⁷ Petrussek (2006) uvádí 108 možných výrazů pro pojmenování současné společnosti (jejich celkový počet odhaduje na více než 300). Lze ji označit různými více či méně známými výrazy (společnost informační, postindustriální či narcistní). Vzhledem k předchozí kapitole by se jako první označení mohl nabídnout termín postmoderní společnost. Petrussek (2006: 27-28) sám volí termín „společnosti pozdní doby“, který si vypůjčil od Patočky a Bělohradského, aby se termínu postmoderní společnost vyhnul, jelikož na známé otázky typu zda žijeme v postmoderní společnosti nebo k ní směřujeme, či zda v tomto smyslu dochází jen k završení modernity, nelze podle něho odpovědět definicí. Je to společnost značně fragmentarizovaná a v tomto smyslu mohou různá její pojmenování vystihovat její podstatné znaky.

³⁸ Spolu s Petrussekem (2006: 33-34) můžeme za tyto charakteristiky považovat následující: přechod k postindustriální výrobě, bezprecedentní pluralizaci životních stylů, rozvoj nových vzorců spotřebního chování, demokratizaci vzdělání, růst vlivu médií, změnu v principu sociální kontroly (nahrazení represe „sváděním“), úpadek vlivu autorit, vznik „postmoderní mentality“, vzájemné střetávání a ovlivňování odlišných kultur a globalizaci.

³⁹ Velmi dobrou knihou je v této souvislosti práce socioložky Hany Librové *Vlažní a váhaví* (Librová 2003).

s kritikou upřednostňování materiálních zájmů před duchovním rozvojem (Fromm) a se ztrátou kritické dimenze lidského myšlení (Marcuse) (Keller in *Velký sociologický slovník* 1996b: 1199-1200).

Za konzumní považuje současnou společnost např. Bauman (1999: 97-103). Má tím na mysli hlubokou charakteristiku podstaty její povahy, nikoli triviální fakt, že všichni (a nejen) lidé konzumují. Charakterizovat současnou společnost, ať už ji nazveme pozdně moderní, sekundárně moderní apod., jako konzumní je pro něj stejně zásadní, jako charakterizovat moderní společnost (ve své industriální fázi) jako výrobní. Role konzumenta je v ní ústřední lidskou rolí, již společnost staví jako normu.⁴⁰ Současný konzumerismus je podle něho charakterizován pomíjivostí návyků, častou změnou předmětu konzumu a pomíjivostí závazků. Co v něm však přetrvává je právě neustálost změn (návyků, konzumovaného). Ekonomika této společnosti je orientována na konzumenta a jeho okamžité uspokojení, což znamená, že na něj musí klást co nejmenší nároky v potřebě přípravy ke spotřebě. Uspokojení se také ideálně musí odehrát v čase konzumace.⁴¹

Lipovetsky (2007) v této souvislosti hovoří o změně v rámci samotné konzumní společnosti, která podle něho dosáhla „hyperstadia“. Hyperkonzumní společnost v jeho pojetí charakterizuje právě stav, kdy v ekonomice zaujímá ústřední místo spotřebitel a strana poptávky. Konzum podle něho přestal ve velké míře plnit funkci prezentace sociálního úspěchu a společenského odlišení. Namísto toho převažují soukromé pohnutky jako uspokojení vlastních emocionálních a tělesných potřeb, potřeba rozptýlení.⁴²

Současnou fázi vývoje společnosti charakterizuje také změna v oblasti práce. Do průmyslové revoluce pracovalo v Evropě přibližně 90 % lidí v zemědělství, v moderní (průmyslové) společnosti pak asi dvě třetiny lidí pracovaly v továrnách. V současné

⁴⁰ „Rozdíl mezi životem v naší společnosti a životem ve společnosti, která jí bezprostředně předcházela, není samozřejmě tak radikální, aby byla jedna role odvržena a místo ní vybrána role jiná. V žádném z těchto dvou stadií se moderní společnost nemohla obejít bez lidí, kteří vyráběli věci ke spotřebě – a členové obou společností samozřejmě spotřebovávali. Rozdíl mezi těmito dvěma stadii modernity je „pouze“ v rozdíle v důrazu a prioritách – ale tento posun v důrazu je příčinou ohromného rozdílu ve skutečně každém aspektu společnosti, kultury a individuálního života“ (Bauman 1999: 98).

⁴¹ „Nutné časové redukce se nejlépe dosahuje, jestliže konzumenti nejsou s to na žádný objekt soustředit svou pozornost po delší čas, jsou-li netrpěliví, impulzivní a neklidní, a zejména dají-li se snadno vzrušit a ztrácejí-li stejně snadno zájem“ (Bauman 1999: 100). Souvislost mezi tímto jevem a předmětem práce bude ještě rozebrána dále v textu – především v kapitole 3.2.

⁴² „Společenská diferenciacce samozřejmě zůstává ve hře, nicméně představuje dnes již jen jednu z mnoha motivací, jejichž celkový souhrn se řídí úsilím o soukromé blaho. Spotřebu „pro druhého“ nahradila „spotřeba pro sebe“, jak to odpovídá nezadržitelné tendenci k individualizaci nadějí, zálib a chování“ (Lipovetsky 2007: 47).

společnosti většina lidí pracuje ve službách (v kancelářích, obchodech apod.),⁴³ přičemž stále více se jich pro ekonomiku stává přebytečných, resp. nejsou pro ně pracovní místa z důvodu mechanizace a automatizace výroby (Keller 1995: 121).

3.1 Dominance ekonomické sféry

Pro pochopení fungování konzumní společnosti považují za klíčové uvědomit si, že v její organizaci bezprecedentním způsobem pokračuje narůst vlivu ekonomického subsystému na celkovou podobu společnosti. Ekonomická sféra stále více zasahuje do způsobů fungování ostatních subsystémů (kultura, politika). Současné problémy jsou, jak se pokusím doložit, z velké části důsledkem této „nerovnováhy“. Asi nejzřetelněji se tento stav projevuje v oblasti politiky, kde se řešení společenských problémů soustřeďuje především na otázky jejich financovatelnosti.⁴⁴ Projevuje se však i v jiných oblastech sociálního života.

Ekonomický subsystém funguje na základě principu instrumentální racionality. Tomuto principu se stále více musí podřizovat ostatní sféry společnosti. Důsledkem je marginalizace těch hodnot, které nelze dost dobře vyjádřit penězi. Ekonomickým principům se má podříditi oblast sociální, oblast zdravotnictví, vzdělávání či kultury. Tento vývoj znemožňuje daným sektorům sledovat své vlastní cíle, nutí je stále více se podřizovat požadavkům ekonomiky (Keller 2007b: 64).

Jako nezjevnější příklad dominance ekonomické sféry v současné struktuře společnosti může sloužit neustálý důraz na potřebu vytvářet ekonomický růst, který slýcháme od většiny politiků a ekonomů. Ekonomický růst je mnohými z nich vnímán zřejmě jako jediná možnost, jak zajistit fungování společnosti. Jestliže ale přijmeme fakt, že jeho funkcí je také legitimizovat stávající socio-politicko-ekonomický systém, což se činí příslibem zvyšování životní úrovně apod., uvědomíme si, že neustálý růst je nezbytný právě jen v tomto prostředí. Tedy v prostředí centralizace, tržní ekonomiky a nadnárodních korporací. Slouží pak především k tomu (jak dosavadní vývoj naznačuje), aby vrstvě u moci (v nejširším slova smyslu) zajistil více moci, bohatším více bohatství. Problémy chudoby však nebyly ekonomickým růstem vyřešeny, stejně jako problém

⁴³ Např. pro Francii uvádí Lipotsky (2007: 412 – pozn. č. 57), že „...terciární sféra v roce 1970 soustředovala 48,8 % pracovních sil, v roce 2000 již 73 %.“ V České republice, ačkoli ne tak dramaticky, také postupně převládá terciární sektor (viz Večerník, Matějů a kol. 1998: 24). Petrušek (2006: 47) k tomu podotýká, že tím, že došlo k zásadnímu přesunu pracujících lidí do sektoru služeb, narůstá také počet lidí, kteří nejsou přívažkem mechanického stroje, ale počítače.

⁴⁴ Keller (2005: 15) v této souvislosti podotýká, že na ekonomické argumenty se v zásadě omezuje i obhajoba sociálního státu.

devastace přírody a další a další problémy, které se dnes spíše prohlubují (Keller 1995: 17-22).

Je známo, že ekonomický růst měřený výší hrubého domácího produktu (HDP) nemusí nic vypovídat o skutečných změnách v životní úrovni, respektive kvalitě života. Tento ukazatel zcela ignoruje cokoliv, co se netýká peněz – např. čistota prostředí, míra sebeúcty, vzájemná výpomoc a další faktory, které mohou pro kvalitu života hrát podstatnou roli.⁴⁵ Nehledě na to, že ekonomický růst zákonitě plodí relativní chudobu (resp. příjmovou nerovnost). Pokud by teoreticky došlo k tomu, že ekonomický růst bude mít za následek zvýšení příjmů všech obyvatel, povede to ke zvýšení cen toho zboží, jehož nabídka nemůže růst tak rychle jako poptávka. Jedná se o různé „luxusní“ zboží, o věci, které se vymykají standardnímu konzumu. Čím rychleji po něm poroste poptávka, tím menší budou šance průměrných lidí si ho opatřit. Zároveň se nezvýší příjmy všech vrstev stejně. Ti nejnižší postavení, ačkoli by měli o trochu více peněz, budou oproti již bohatším relativně chudší. Jejich „zbohatnutí“ tak bude znamenat sociální sestup (Keller 1995: 18-19).

To by samo o sobě nemuselo znamenat problém. Problémem se to ale stává v kulturním prostředí, v jehož rámci je člověk z velké části hodnocen podle dosaženého sociálního postavení, majetku, úspěchu apod. Připusťme, že ani to ještě není úplné jádro věci. Jde však o to, že lidé s vyšším sociálním statutem, lidé bohatí a úspěšní mají nepoměrně větší reálnou možnost ovlivňovat společenské dění.

I kdyby si teoreticky obyčejní lidé při stálém ekonomickém růstu mohli například dovolit lepší bydlení, dovolenou, nábytek nebo zdravější jídlo, vzhledem k těm, jejichž příjmy by stouply více, se stále mohou cítit v méněcenném postavení. Možná by si ani příliš neuvědomovali proč. Legitimizace stávajícího systému by proto mohla pokračovat příslibem dalšího růstu. Jinými slovy – ekonomický růst neřeší sociálně-psychické aspekty spojené s chudobou a sociální nerovností (viz např. Mareš 1999) jako je relativní deprivace, nízká míra sebedůvěry a sociální exkluze. Je to podle mého názoru z velké míry proto, že směřování k materiálnímu blahobytu opomíjí otázku smysluplnosti života, lidského štěstí a naplnění po psychologické stránce.

⁴⁵ „Výsledkem je, že například země, která by porazila všechny své stromy, prodala je jako řezivo a za získané peníze nakoupila elektricky jištěné drátěné zátarasy k zahrazení vzniklých pasek, by se jevila z hlediska výše hrubého národního produktu na hlavu jako bohatší a tedy prosperující. Příklad se může zdát poněkud přitažený za vlasy. Řada prosperujících ekonomik si však z hlediska ekologie nepočíná příliš odlišně. Stačí si připomenout, že výdaje na čištění pobřeží Aljašky po ztroskotání tankeru Exxon Valdez se projeví ve statistice americké ekonomiky jako vzrůst hrubého národního produktu“ (Keller 1995: 18) (Srv. Mishan 1994: 31-39).

Konzumní životní styl nemůže dát lidem smysl života po psychologické stránce, který jediný může podle mého mínění vést ke skutečně naplněnému a radostnému životu. Jak se pokusím ukázat dále, konzumní společnost a způsob jejího fungování tomu spíše odporuje a pravou podstatu štěstí a naplnění je potřeba hledat v možnosti dobrých mezilidských vztahů.⁴⁶

Mishan (1994) dokonce poukazuje na to, že při bližším zkoumání lze společenské (ale i ekologické) dopady ekonomického růstu hodnotit jako škodlivé. Za hlavní příčinu toho považuje (Mishan 1994: 15-16) stav, kdy se společenská organizace zakládá především na vědění přírodovědného a technického rázu.⁴⁷ Takové vědění není plně s to předvídat dopady rychlého tempa technických inovací na společnost jako celek a na její části. V důsledku je oslabena možnost vést o těchto dopadech vážnou širší diskusi. Společnost tak nemá řízení svého osudu ve vlastních rukách.⁴⁸

Mishan (1994: 28-30) přitom naznačuje, což se snaží ukázat i tato práce, že problém spočívá v kulturní rovině a hodnotové orientaci společnosti. Záleží totiž na co jsou zdroje vyprodukované ekonomickým růstem použity. Tutéž funkci plní trh. „Stručně řečeno, trh může skutečně sloužit tomu, aby vyjadřoval a prosazoval estetické sklony estetické společnosti, i k tomu, aby vyjadřoval a prosazoval dobré sklony dobré společnosti. Avšak trh bude rovněž vyjadřovat a prosazovat sadistické sklony sadistické společnosti, jakož i prostopášné a zločinné sklony společnosti, která se sama stává bezuzdnou a zločinnou. A ve všech těchto případech slouží trh charakteru a účelu společnosti stejně efektivně, bez ohledu na úroveň bohatství a jeho rozdělování“ (Mishan 1994: 30).

Proces, v němž dochází k výraznému vlivu ekonomiky na organizaci sociální struktury, je ve vztahu s mikroúrovní společnosti. V první fázi modernity, kterou jsem popsal v předchozí kapitole, došlo k výraznému oslabení vazeb primární sociální ochrany. Spolu s procesy racionalizace, individualizace a funkční diferenciací vznikla samostatná sociální sféra, která se snaží tyto vazby nahradit systémy sekundární ochrany. Vedlejším důsledkem vzniku samostatné sociální sféry je ovšem minimalizace

⁴⁶ Čehož si je mnoho autorů vědomých. Lipovetsky (2007: 272) např. uvádí, že „Citový vztah je ceněn nejen proto, že je ztotožňován s emocionálně bohatým a smysluplným životem, ale též proto, že člověku dovoluje naplnit jednu ze svých nejhlubších nadějí, totiž vydobýt si uznání jakožto nezaměnitelný, nenahraditelný subjekt.“

⁴⁷ K otázce vědění se krátce vrátím ještě na začátku čtvrté kapitoly.

⁴⁸ Což je tristní vzhledem k faktu, že tyto požadavky se stále více kladou na jedince, který má jednat odpovědně např. z hlediska výběru školy a povolání, má být dobrým investorem vlastního života.

sociálních funkcí v ostatních subsystémech.⁴⁹ V současné době ve sféře ekonomiky nacházíme silné tendence k oslabení těchto sekundárních systémů v podobě tlaků na „zeštíhlení“ sociálního státu⁵⁰ (Keller 2007b: 88-95).

„Postupující ekonomizace modernity probíhá souběžně v obou oblastech, tedy jak směrem od systému jakožto diferencovaného celku, tak ve směru od individuí coby racionálně jednajících bytostí. Na úrovni systému má tento proces podobu kolonizace sektoru školství, vědy, kultury, zdravotnictví a dalších subsystémů moderní společnosti tržním imperativem. Určující ekonomický kód zisku a ztráty přestává být omezen pouze na subsystém ekonomiky, stává se univerzálním klíčem k reorganizaci všech ostatních sektorů společnosti. Fungování každého z nich je stále více podřizováno kritériu účinnosti, výnosnosti, rentability. Tržní principy jsou přitom přenášeny i do těch oblastí, které by se neměly řídit vztahem nabídky a (solventní) poptávky. Jednostranné převládnutí kritéria rentability tak vede až k otázce „ufinancovatelnosti“ sociální. Druhá linie, tedy postupující kolonizace žitého světa médii peněz, probíhá na úrovni zbytků primární sociability a má podobu zformování člověka do podoby lidského zdroje. Každý jednotlivec se má stát podnikatelem se svými schopnostmi. Lidský zdroj v této podobě není nic jiného než individuum, jež nalézá svoji plnou realizaci v tom, že všemi svými vlastnostmi a schopnostmi dotuje potřeby ekonomiky“ (Keller 2007b: 99).

Podobně konstatuje Lipovetsky⁵¹ (2007: 15, 99, 141-150), že moc státu či odborů je nahrazena triumfujícím globálním kapitalismem, finančními a spotřebními trhy, a že celosvětová ekonomika podléhá finanční logice. Konzumní ekonomika šíří do všech oblastí kultury tržní logiku, jejímuž principu jsou tak či onak přizpůsobeny všechny sféry společenského i individuálního života. Globální konzumentská mentalita proniká do mimoekonomických oblastí.

Uvědomíme-li si fakt, že pro stále větší objem výroby je díky ekonomickému růstu, který umožňuje technologické inovace, potřeba stále méně lidí, jsou liberální

⁴⁹ Viz. výše pojednání o roli cechu v tradiční společnosti. Podobně poukazuje na sociální rovinu tradičních řemeslnických, obchodnických a náboženských organizací Mishan (1994: 141-142).

⁵⁰ To souvisí s přesunem moci z oblasti politiky do oblasti ekonomiky, což se s ohledem na rovinu analýzy této práce jeví jako jeden z nejdůležitějších aspektů globalizace. „...globalizace výrazně mění vztah mezi ekonomickými a politickými silami. Zatímco síly ekonomické volně překračují hranice států, politika zůstává v těchto hranicích pevně uzavřena. Zájmy velkých nadnárodních ekonomických uskupení tak získávají jasnou převahu nad možnostmi politiky malých, středních i větších států. Výsledkem je, že politici stále zodpovídají za sociální poměry ve svých zemích, které ovšem mohou čím dál méně ovlivňovat. Nadnárodní koncerny, jež ovlivňují tyto poměry velmi reálně, nenesou naopak žádnou odpovědnost“ (Keller 2005: 36). V podstatě se tak v pozdní fázi modernity mění ve svůj opak vztah mezi sociálním a trhem, jaký jsme viděli v tradiční společnosti. Zatímco dříve byl trh součástí sociální sféry, dnes se sociální sféra stává prvkem trhu (Keller 2007b: 97).

⁵¹ Viz. též např. Giddens (2003: 26-29, 56).

tlaky na odpovědnost jednotlivce za sebe sama poněkud paradoxní. Jakoby si značná část lidstva vůbec neuvědomovala strukturálně hodnotovou povahu současných problémů.⁵²

3.1.1 Vztah trhu a lidských potřeb

Se změnou sociální struktury, jak byla nastíněna ve druhé kapitole, se podstatně mění způsob uspokojování lidských potřeb.⁵³ Lidé dnes nemohou uspokojovat svoje základní potřeby způsobem, jakým je uspokojovali v minulosti. Mnoho našich potřeb navíc vzniklo právě v důsledku rozvoje trhu a ekonomického růstu.⁵⁴ K jejich uspokojení jsou nezbytné nové věci, protože přestaly existovat podmínky, ve kterých mohli lidé potřeby uspokojovat dříve obvyklými způsoby. Řada prostředků nezbytných k jejich uspokojení se stala nutnými teprve druhotně. Především jsou to totiž potřeby trhu, který je produkuje, aby sám sebe udržel v chodu. Stejně tak řada potřeb představuje potřeby „umělé“, vnucené lidem ze stejného důvodu reklamou. Mnohé z potřeb, které lidé považují za své vlastní, jsou ve skutečnosti potřebami firem, které mezi sebou soupeří. Úkolem reklamy je činit lidi nespokojenými,⁵⁵ budit u potenciálních spotřebitelů potřeby, které pak daná firma se ziskem uspokojí. Takto vyvolané potřeby mají zajistit odbyt produktů té které firmy (Keller 1995: 32-34).

Lipovetsky (2007: 201) v této souvislosti poznamenává, že ačkoli se reklama samozřejmě snaží stimulovat spotřební touhy, daří se jí to jen díky tomu, že sleduje spotřební tendence doby, čili tendence, které jsou již ve společnosti přítomny. Sleduje a přizpůsobuje se kolektivnímu smýšlení. Čím lépe trendy vyhodnotí, tím větší má

⁵² V této souvislosti by bylo záhodné ještě charakterizovat současné tendence z hlediska globalizace jako jedné z hlavních charakteristik dnešního světa, její dopady na podobu a fungování národních států apod. Není zde na to ale dostatek prostoru, proto se přidržím pouze nejabstraktnější roviny problému. Dobře tak činí Keller (2007b), pro základní pojednání o samotné globalizaci a jejich dimenzích pak viz. např. Beck (2007) či Suša (2010).

⁵³ O potřebách coby základním stavebním kamenu společnosti uvažoval již Platón (1996: 50). V jeho teoretické úvaze se lidé sdružují do obce proto, že nejsou schopni si samostatně zajistit uspokojování vlastních potřeb. Ty tak u něho stojí v základu mezilidských vztahů a dělby práce, přičemž tento stav lidé podle něho shledávají výhodnějším než snahu uspokojovat všechny své potřeby vlastními silami. Touha chtít víc, než nezbytné uspokojení potřeb, pak vede podle Platóna (2006: 56) k válkám.

⁵⁴ Hoogendijk (podle Keller 1995: 32-33) tyto potřeby rozděluje do několika druhů: a) potřeby kompenzující minulé ztráty – např. umělá koupaliště kvůli znečištěným řekám, hřiště, protože na ulici si děti nemohou hrát kvůli automobilům, rekreační střediska pro lidi, kteří žijí po celý rok ve městě; b) potřeby vyvolané nutností nápravy napáchaných škod – např. různá čistící a filtrovací zařízení; c) potřeby vytvořené minulým rozvojem – potřeba vytváření nových pracovních míst pro ty, kdo ztratili své uplatnění v důsledku zavedení automatizace do výroby, potřeba dopravy kvůli oddělení funkcí, které byly dříve vykonávány na jednom místě apod.

⁵⁵ „Reklamní slogany jim sugerují, že zvýšení odbytu nejnovějšího pracovního prostředku není ani tak v zájmu firmy, která práci prášky vyrábí, jako spíše v nejvlastnějším zájmu řadových hospodyněk, pro které již práci šlágr minulé sezony není přece jen dost dobrý“ (Keller 1995: 34).

úspěch. Role, která se jí připisuje, totiž že razí nové cesty, je tak jen omezeného charakteru.

Ať je to ale jakkoliv, lze z toho logicky usuzovat na velkou roli konzumerismu jako kulturního kódu v současné společnosti, který se díky mediálním technologiím reprodukuje. Hlavní motor této reprodukce pak spatřuji v touze vytvářet zisk.

Specifickou lidskou potřebou je potřeba smysluplnosti vlastního života. Ta je v současné společnosti značně individualizovaná. Bauman (2004: 13-14) si všímá, že z toho plyne obrovská příležitost, jak na této neutuchající potřebě vydělávat. Podotýká, že smysl života je jedním z konstitutivních prvků sociálního řádu: „Každý typ společenského uspořádání si můžeme představit jako síť kanálů, jimiž prochází hledání životních hodnot a jimiž se přepravují vzorce smyslu života. Energie potřeby transcendence je tím, co udržuje v chodu imponantní aktivitu zvanou „společenský řád“. Díky této energii je jak nezbytný, tak proveditelný.“

S individualizací společnosti dochází k pluralizaci smyslů života. Smysl života je otázkou specificky lidskou a podstatným definičním znakem lidskosti.⁵⁶ Jako takový je logicky vázán na sociální strukturu – ze sociologického hlediska se utváří ve společnosti a je závislý na její povaze. V současné době je tedy jedinec v situaci, kdy musí vybírat z množství různých životních stylů, které do jisté míry slouží jako oblasti smyslu života (Petrušek 2006: 18-20). Jak konstatuje Baumaister (podle Petrušek 2006: 18): „Není však důvod pro tvrzení, že všechny detaily života musí zapadat do jednoho celistvého významu. Málo lidí může vypravovat svůj životní příběh tak, aby zahrnul každý jeho jednotlivý akt nebo zkušenost. Významy, které naplňují moderní životy, jsou tedy jen *fragmenty*. Každý život může mít několik témat nebo příběhových linií, které nemají vztah k nějakému konečnému významu.“

Problém představuje stav, kdy ze společnosti a lidského individuálního života pocit smysluplnosti, cíle, významu či hodnoty mizí. Ačkoli je na úrovni jedince tento problém řešitelný (např. zmiňovaným Franklovým přístupem), pokud je sama společnost postižena „ztrátou smyslu“, je jedinec do této struktury již socializován (Petrušek 2006: 20). Z toho plyne, že se jedná o hlubší problém strukturální povahy, než jen o problém na úrovni individua.

Petrušek (2006: 18) připomíná, že potřeba významu je trvalá, ačkoli nemůže být vždy plně saturována. „...pojem význam je sám o sobě několikvrstevnatý, protože

⁵⁶ Petrušek (2006: 19-20) zde vychází z poznatků Frankla a jeho logoterapie – psychologicko-psychiatrické školy zaměřené právě na otázku smyslu života.

znamená přinejmenším: 1. *vědomí cíle* (povýšení nějaké části života nebo některého „strukturního prvku“ či aktivity na ústřední, dominantní); 2. *stanovení hodnoty* (jde o potřebu vědět, že určitá činnost, jednání, rozhodování je správné, ospravedlnitelné či legitimní, a to ve vztahu k současnosti i minulosti); 3. *stimulaci efektivity* (připsat význam znamená motivovat k výkonu, k eliminaci nečinnosti, je výzvou k aktivitě v určitém směru a především je permanentním nebo dočasným vyloučením pocitu bezmoci jako snad nejpodstatnějšího brzdícího sociopsychického činitele vůbec) a konečně 4. *utváření, stabilizaci nebo zvýšení sebeúcty* (nebo zčásti synonymicky – sebedůvěry, úcty nejen k sobě, ale i k jiným, respektu k určitému typu sdílené hierarchie či autority atd.). Není pochyb o tom – a psychologové a psychiatři to dobře znají -, že existuje fenomén *patologie významu*, totiž onen stav, kdy mizí význam, cíl, smysl a hodnota“ (Petrušek 2006: 18).

Ukáži dále, jak je toto „mizení smyslu“ spojeno se sociální strukturou, mezilidskými vztahy a životní rovinou jednotlivce.

3.1.2 Tržní charakter Ericha Fromma

Charakter člověka je z velké míry utvářen sociálně, pomocí charakteru se člověk přizpůsobuje společnosti. Závisí do značné míry na výchově, která je zase ve vztahu se sociální strukturou. Můžeme proto hovořit o sociálním charakteru.⁵⁷ Termín vystihuje tu stránku charakteru, která je společná lidem ze stejného sociálního či kulturního okruhu. Uvnitř těchto skupin se pak lidé liší svým individuálním charakterem, který je ovlivněn a formován podmínkami v konkrétní rodině, temperamentem člověka, jeho individuální konstitucí a jeho zkušenostmi (Fromm 1997: 52).

Struktura charakteru „průměrného“ člověka a sociální struktura jsou na sobě vzájemně závislé. Sociální charakter je pak směsí individuální psychiky člověka a povahy socioekonomického uspořádání a fungování společnosti⁵⁸ (Fromm 2001: 155-156).

„Socioekonomická struktura společnosti tvaruje charakter svých členů tak, že si *přejí* dělat to, co *mají* dělat. Sociální charakter současně ovlivňuje socioekonomickou strukturu společnosti a působí buď jako pojivo dávající větší stabilitu sociální struktuře, anebo za zvláštních okolností jako dynamit, který míří k rozlomení sociální struktury“

⁵⁷ Stručný přehled typologie sociálních charakterů různých autorů a jejich vztah k sociální struktuře nabízejí Keller (2000: 30-42) a Duffková, Urban, Dubský (2008: 179-206).

⁵⁸ Fromm (2001: 155) se proto, podle mého názoru správně, domnívá, že sociální změna není možná bez změny sociálního charakteru. Možnost této změny naznačím na základě dosavadní analýzy dialektického vztahu sociální struktury a mezilidských vztahů ve čtvrté kapitole.

(Fromm 2001: 156). Fromm zde v podstatě tvrdí totéž, k čemuž jsem dospěl v druhé kapitole. Není to ovšem samotný sociální charakter, ale povaha a náplň mezilidských vztahů jím ovlivněná, co takto působí.

Fromm (1997: 53-95) rozlišuje mezi neproduktivními a produktivními typy charakteru. Produktivní jsou ty, které jsou v souladu s lidskou přirozeností, za kterou autor považuje tvořivost, produktivnost a naplňování svých možností.⁵⁹ Lidé s produktivním charakterem se snaží rozvíjet své schopnosti, možnosti dosažení vlastních cílů hledají sami v sobě. Lidé, u nichž převládají neproduktivní formy charakteru, pak k dosahování svých cílů využívají ostatní. Jsou přesvědčeni, že vše, čeho chce člověk dosáhnout, leží mimo něj, je závislé na ostatních lidech a vnějším světě, že člověk nemůže nic vytvořit sám. Jednotlivé druhy charakteru autor chápe jako ideální typy.⁶⁰ Z hlediska této práce je zajímavý především neproduktivní typ charakteru, který označuje jako charakter tržní.

Tento typ dobře ukazuje vzájemnou spjatost sociální struktury s rovinou osobnosti jednotlivce. Tržní charakter začal převládat až v relativně nedávné době, podle Fromma (1997: 58-69) neexistoval ještě v 18. a 19. století. Souvisí s ekonomickou funkcí trhu, která je předpokladem pro jeho vývoj. Moderní trh je charakterizován abstraktní a neosobní nabídkou a poptávkou, které regulují ceny a druh vyráběného zboží. „Tržní pojetí hodnoty, zdůrazňování směnné hodnoty na úkor užitné hodnoty vede k podobnému pojetí hodnoty v souvislosti s lidmi a zvláště s vlastní osobou. Charakterovou orientací, která se zakládá na považování sebe sama za zboží a na hodnocení člověka jako směnné hodnoty, nazývám tržní orientací“ (Fromm 1997: 59).

Fromm (1997: 59) pak hovoří přímo o trhu osobností. Chce tím vyjádřit situaci, kdy materiální úspěch člověka závisí do značné míry na tom, zda je uznán těmi, kdo ho případně zaměstnají: „Princip hodnocení je na obou trzích – na osobním i na zbožíném trhu – týž. Na jednom je nabízena osoba, na druhém zboží.“

⁵⁹ Vychází zde z principů tzv. humanistické etiky. Domnívá se, že povahu lidské přirozenosti lze stanovit objektivně. Dospívá potom k názoru, že lidská přirozenost znamená potřebu člověka tvůrčím způsobem se rozvíjet, naplňovat svoje možnosti a stávat se tím, čím potenciálně je. Takový člověk je zároveň „produktivní“, tj. důvěřuje svým schopnostem, zná svoji hodnotu a nezneužívá ke svým cílům ostatních. Naplňuje sebe sama, cítí se totožný se svými schopnostmi, které mu nejsou skryty a odcizeny. Naproti tomu existují nejrůznější formy „neproduktivní“ aktivity, které jsou s lidskou přirozeností v protikladu, jež je ale člověk mnohdy nucen vykonávat. Zde lze nalézt podhoubí pro vznik neuróz a patologického jednání. V protikladu k těmto názorům stojí pojetí člověka jako přirozeně líného tvora se sklony k destruktivnímu jednání (Fromm 1997).

⁶⁰ Jejich přehled viz Fromm (1997: 53-95), případně Duffková, Urban, Dubský (2008: 182-185).

Úspěch člověka potom souvisí s jeho schopností prodat se na trhu. Jsou k tomu samozřejmě potřeba např. odborné znalosti pro danou pozici apod., přece jen, domnívá se Fromm (1997: 59-60), větší roli hraje osobnost a schopnost prosadit se. Podle pozice pak člověk musí nabízet tu kterou osobnost. Jiná se očekává od burzovního makléře, jiná od lékaře. Pro všechny platí, že se musí řídit poptávkou.

To má své důsledky v rovině života jednotlivce. „Skutečnost, že stále ještě nestačí pouhé schopnosti pro určitou práci jako vyhlídka na úspěch, ale že je třeba „prosadit“ svoji osobnost v konkurenčním boji s mnoha jinými, působí na postoj vůči sobě samému“ (Fromm 1997: 60). Člověk tak nemůže hodnotit sám sebe jen na základě toho, co umí, čili na základě své užitné hodnoty. Jeho úspěch závisí na tom, jak dokáže prodat svou osobnost, což ho nutí přemýšlet o sobě jako o zboží. Současně musí být jeho dobrým prodávčem.

„Kdyby pro vydělávání na živobytí stačilo spolehnout se na to, co zná a co umí udělat, jeho sebehodnocení by bylo v souladu s jeho schopnostmi, tj. s jeho užitnou hodnotou. Protože však úspěch do značné míry závisí na tom, jak prodá svou osobnost, prožívá sebe jako zboží, nebo se spíše zároveň cítí jako obchodník a zboží k prodeji. Člověka neznepokojuje jeho život a štěstí, ale to, jak se stát prodejním“ (Fromm 2001: 171-172).

Aby se člověk uplatnil, musí vědět, po jakém druhu osobnosti je největší poptávka (Fromm 1997: 60). Určitou představu si můžeme udělat, pokud prohlédneme nabídky práce na hlavních pracovních serverech. Je to v podstatě aktivní, dynamická osobnost s reprezentativním vzhledem a vystupováním, samostatná, s „tahem na branku“ a touhou po kariéře. Jinými slovy taková, se kterou bude mít firma co nejméně práce při jejím školení. Taková, která jí v zájmu své kariéry věnuje co nejvíce času. Kdo nemá chuť pracovat na sobě v těchto oblastech, sotva se naděje toho, co je dnes všeobecně považováno za úspěch.

„Protože se moderní člověk současně považuje za zboží i za prodávče tohoto zboží, je jeho sebevědomí závislé na předpokladech, které se vymykají jeho kontrole. Jestliže má „úspěch“ – je cenný, nemá-li, je bezcenný. Pocit nejistoty, která takto vzniká, se dá sotva přecenit. Jestliže člověk věří, že jeho vlastní hodnota není představována především jeho vlastními lidskými kvalitami, ale úspěchem v stále se měnících podmínkách trhu, pak se jeho sebevědomí stává nejisté a vede ke stálé potřebě po uznání ostatními. Člověk se bez ustání žene za úspěchem, protože sebevědomí klesá po každém neúspěchu“ (Fromm 1997: 61).

To má hluboké dopady. „...jedná se o to, zda člověk může prožít sám sebe jako nezávislou bytost, zda je *identický sám se sebou*“ (Fromm 1997: 62). Vzhledem k tomu, že v současné společnosti není práce dostatek, je logické předpokládat, že člověk o sobě musí přemýšlet takto tržně. Musí se těmto požadavkům přizpůsobovat. Nejedná se tedy už jen o to, zda u člověka převládá tržní orientace charakteru.

Člověk, jak konstatuje Fromm (1997: 62), „...stojí vůči svým vlastním schopnostem jako vůči zboží odcizenému. Netvoří s těmito schopnostmi jednotu, jsou před ním zamaskovány tím, že už nejde o jejich sebeuskutečnění v procesu jejich využití, nýbrž o jeho úspěch v procesu jejich prodeje. Jak jeho schopnosti, tak i to, co mohou vytvořit, se mu odcizuje, stává se něčím odlišným od něho samého, něčím, co musí posuzovat a čeho musí využívat jiní; proto je jeho pocit identity tak labilní jako jeho sebehodnocení. Je určován sumou rolí, které člověk může hrát: „*Jsem takový, jakým si mne přejete mít.*““

V souvislosti s ekonomikou služeb, která spíše potřebuje takové osobnosti, jaké byly popsány výše, což souvisí také s narůstajícím počtem mezilidských interakcí, které člověk v současné společnosti podstupuje, se lze domnívat, že je tržní orientací společnosti velkou měrou blokována cesta k možnosti poznání vlastního já, k možnosti autentického života. Zrod postmoderní mentality, plurality životních stylů apod. na tom nic nemění. Smysl života, orientovaný na kariéru apod., je do jisté míry pouze zástupný. Kompenzace těžkostí skutečné seberealizace konzumem je podle mého názoru pouze zástupným prostředkem hledání vnitřní radosti. Cesta k psychologické podstatě smyslu života, která, v čemž s Frommem souhlasím, spočívá v možnosti autentického bytí, se nesmírně komplikuje. Stojíme před skutečným problémem, pokud se navíc z konzumního stylu života stává svým způsobem norma.

Člověk v tržní orientaci podobně jako sebe hodnotí a prožívá i ostatní. Do značné míry v nich vidí zboží jako sám v sobě. Posuzuje je podle míry jejich úspěchu a přitažlivosti. Hodnotou člověka je tak jeho cena na trhu. Jedinečnost je jaksí na obtíž, stává se přítěží, zbytečným luxusem v konkurenční soutěži. Zvláštnost budí zdání podivnosti. To se samozřejmě projevuje v mezilidských vztazích. Odloučení od vlastního „já“ nutně plodí povrchní vztahy, protože do nich, na základě výše uvedeného,

nemohou vstupovat autentické osobnosti.⁶¹ Pro autentičnost není příliš místa, lidé žijí ve strachu z vlastního selhání a snaží se především zalíbit (Fromm 1997: 62-63).

Tato povrchnost mezilidských vztahů vede podle Fromma (1997: 63-64) „...mnohé k naději, že najdou hlubší a intenzivnější cit v individuální lásce. Ale láska k jednomu člověku je neodlučitelně spjata s láskou k bližnímu; v každé kulturní společnosti jsou milostné vztahy jen v jasnější formě výrazem převažujících lidských vztahů. Názor, že osamělost člověka, která má kořeny v tržní orientaci, by se mohla vyléčit individuální láskou, je proto iluzí.“⁶²

Vliv orientace na trh je patrný také ve vzdělávání a výchově, kde se sleduje především osvojení těch dovedností a znalostí, které jsou užitečné pro účely trhu. S určitým despektem se hledí na „nepraktické“ myšlení, které usiluje o poznání pravdy. Toto vědění nemá na trhu přílišnou hodnotu (Fromm 1997: 64-65).

V tržním charakteru nalézá Fromm (2001: 173) odpověď na otázku, proč mnoho lidí v současné společnosti miluje nakupování a konzum, proč nemají k věcem trvalejší vztah. Jelikož tržní charakter je v rozporu s udržováním hlubších citů a vztahů k lidem, stejně jako k věcem, na věcech lidí zajímá především prestiž či pohodlí, jaké jim poskytnou, věci samotné jsou lehce nahraditelné.

Vzhledem k dosud uvedenému se mi jeví jako liché Kellerovo (2010: 9) žehrání na stav současné sociologie, kdy viní sociology z toho, že v době závažné krize společnosti věnují namísto zkoumání sociálních nerovností mnohem více pozornosti problémům identity a důvěry. Jak je, myslím, z této práce již zde patrné, představuje zkoumání identity naopak jeden z pilířů pro pochopení povahy sociálních nerovností. Především proto, že díky vzájemným vlivům sociální struktury a mezilidských vztahů je současným fungováním mezilidských vztahů tato, v mnoha ohledech neblahá, forma sociální struktury a její hodnotové orientace reprodukována. Do těchto vztahů vstupují jedinci s identitou, jež je touto strukturou formována.

⁶¹ Koncepce trhu je v souvislosti s mezilidskými vztahy používána v odborné literatuře celkem běžně. Hovoří se tak třeba o sňatkovém trhu - viz např. Katrňák (2001), který (mimo jiné) ukazuje, že sňatky mohou představovat jednu z možných cest, jak dosáhnout vyššího společenského postavení. V jistém smyslu tak jsou mezilidské vztahy i v této rovině chápány jako cesta k úspěchu, protože, jak dokládá autor, mezi svobodnými přibylo v devadesátých letech v České republice především lidí s nízkým vzděláním (mužů i žen), třebaže tato skupina má nejkladnější postoj k uzavírání sňatků. Je to především tím, že ženy mají tendenci uzavírat hypergamní sňatky (tj. s muži s vyšším vzděláním, než mají ony), ke kterým ovšem nebyl dostatek vhodných partnerů. Muži zase preferují mladší partnerky.

⁶² Tomu může v České republice nasvědčovat téměř 50% míra rozvodovosti (<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/rozvodovost>).

3.2 Konzumní společnost jako mechanismus uvěznění pozornosti člověka

„Uvěznili tvoji mysl,“ říká v prvním díle filmové sci-fi trilogie *Matrix* hlavnímu hrdinovi jeho průvodce, když mu vysvětluje, jak svět vypadá ve skutečnosti. Lidé jsou ovládáni stroji s umělou inteligencí, které je „pěstují“ v jakýchsi líhních a jejich teplo používají jako zdroj energie. Lidé vůbec nevnímají reálný fyzický svět, jejich mysl je napojena na počítačový program zvaný matrix, který způsobuje, že mají pocit, jako by žili ve světě, jenž se podobá našemu. Část lidstva však nebyla na matrix nikdy připojena. Dokázala z něj odpojit skupinu jedinců. Ti pomocí pirátského signálu pronikají zpět do programu a snaží se z něj odpojovat další lidi, kteří by tak mohli žít svobodně.⁶³ Skutečnou realitou je ale zničená planeta ovládaná stroji. Matrix je program, který má zajistit, aby lidé tuto realitu nevnímali. S jistou mírou nadsázky tvrdím, že současná konzumní společnost funguje jako jakýsi „matrix“.⁶⁴

Na to, že společnost vytváří mechanismy, kterými odvádí pozornost od problémů, jež samo její fungování plodí, upozorňuje v souvislosti s ekologickými problémy planety Keller⁶⁵ (1995: 12): „Moderní společnost vytváří mechanismy, které dokáží hypnotizovat její členy do té míry, že slepou uličku vývoje vnímají jako jediné správnou a vysoce perspektivní.“ Keller (1995: 12-13) těmito mechanismy míní především princip ekonomického růstu, pasivní demokracie a konzumního životního stylu. Za společného jmenovatele těchto principů považuje imperativ maximalizace blahobytu, který je „motorem“ tržní ekonomiky, legitimizačním principem pasivní demokracie a synonymem pro konzumní životní styl.

Pokusím se v této podkapitole ukázat, jakými dalšími způsoby poutá konzumní společnosti pozornost lidí k vesměs nepodstatným aspektům života a nastínit, jak tato skutečnost souvisí s dialektikou mezilidských vztahů a sociální struktury. Fungování společnosti odvádí pozornost od problémů, které jsem popsal výše. Především pak od těch stránek života, které mohou vést k naplněnému, smysluplnému a radostnému lidskému životu.

⁶³ Trochu jako filosofové v Platónově jeskyni či bódhisattvové v mahájánovém buddhismu.

⁶⁴ Ani nabízející se analogie se zaváděním strojů do výroby při vzniku trhu či se současným vlivem obřích nadnárodních korporací mi nepřijde zcela bez významu.

⁶⁵ Z podobného mechanismu viní i samu sociologii s tezemi o postmodernitě, zániku tříd a osvobození individua od sociální determinace, přičemž tím podle něho zastírá povahu fungování současné společnosti a znepokojivost přechodu od sociální nerovnosti k naprosté sociální nesouměřitelnosti (Keller 2010: 145-172).

Kultura zábavy

Snad nejzřetelnějším nástrojem, který se podílí na odvádění pozornosti lidí od jejich vlastních životů je podle mého názoru televize. Keller (1995: 84) uvádí některé její známé charakteristiky, totiž vytváření iluze volby (svoboda vybírat mezi pořady s téměř totožným obsahem), jednostrannost působení, pocit spoluúčasti na světovém dění apod.

Postman (2010) se v tomto smyslu domnívá, že kultura západní společnosti přešla do věku zábavy. Má tím na mysli stav, kdy veřejná komunikace stále více plní funkci zábavy namísto seriózního informování. Podle něho je to způsobeno především typem média, které je v dané společnosti dominantní. Autor tvrdí, že televize je svými výrazovými prostředky předurčena k tomu, že se její sdělení musí odehrávat v zábavném módu. Problém nastává v momentě, kdy se toto médium snaží působit zdáním serióznosti a předkládá svou podobu toho, co má společnost pokládat za signifikantní. Je tím míněna hlavně kritika zpravodajství, které s hudbou, zábavnou formou a nesouvisle za několik málo minut představí sled „důležitých“ informací z celého světa. Tato forma veřejné komunikace vede podle Postmana jednoznačně k intelektuálnímu úpadku.⁶⁶

Jde o to, že bezvýznamnost se mnohdy vydává za informaci. Svět, jak ho prezentuje televize, je shledáván jako přirozený. Postman (2010: 105) hájí tezi, že televize „...učinila ze zábavy přirozenou formu zobrazení jakékoli skutečnosti. (...) Problém nespočívá v tom, že televize nabízí zábavná témata, nýbrž že jakékoli téma převádí na zábavu, což je úplně jiná otázka.“ Myslí tím např. vkládání hudby do pořadů jako jsou zprávy. „Věk zábavy“ má své neblahé důsledky. Ty autor vidí v tom, že veřejnost je ukolébána do jakéhosi stavu netečnosti a lhostejnosti. Velké skupiny lidí do značné míry ignorují vše, co není zábava. Problém vidí také v tom, že mód zábavy proniká i do vyučování a celkově tak podle něho dochází k intelektuálnímu úpadku.⁶⁷

Fakt, že „věk televize“, který takto Postman analyzoval, zřejmě překonal svůj vrchol, na základní myšlence nic nemění ani v současných podmínkách rozmachu internetu a internetových sociálních sítí. Domnívám se, že zábava v nejrůznějších

⁶⁶ „...televize nám prokazuje nejlepší službu, když vysílá pokleslou zábavu, a nejvíce nám škodí, přisvojuje-li si seriózní diskurz – zpravodajství, politiku, vědu, vzdělání, obchod, náboženství – a obrací je v zábavu. Všem by nám prospělo, kdyby se kvalita televize zhoršila, nikoli zlepšila. Zatímco triviální seriál veřejné zdraví neohrožuje, o zpravodajském pořadu (...) se to říci nedá“ (Postman 2010: 183).

⁶⁷ Postman (2010) hovoří především o americké společnosti. Domnívám se však, že jeho teze lze dnes zobecnit téměř na celý svět.

formách tvoří jejich hlavní obsah. Infiltrace kultury zábavou dosáhla takového stupně, který si snad Postman ani neuměl představit.

Podobně kriticky se na důsledky masového rozšíření televize dívá Mishan (1994: 102-103), který připomíná, že televize má úžasnou schopnost udržovat lidi po celé hodiny v nečinnosti. Je to smutné, pokud je pravda, jak tvrdí Fromm (1997: 180), že prožívání štěstí a radosti, jež má pozitivní dopady na povahu sociální struktury, je výsledkem produktivního žití. Pasivita tak zpětně nahrává spíše reprodukci neproduktivní konzumní kultury.

Konzum a reklama

Stejný mechanismus zajišťuje sama konzumní orientace společnosti. Výstupy výroby v podobě nadměrného konzumu umožňují společnosti šetřit výdaje na jinou kontrolu občanů. Konzum celkem spolehlivě reguluje chování členů společnosti. Navíc jim vsugerovává pocit zvyšující se svobody a zvyšující se životní úrovně, který zajišťuje loajalitu se systémem (Keller 1995: 88-89).

Reklama se snaží přesvědčit konzumenty, že potřebují kupovat nové zboží. Budí záměrně jejich nespokojenost. Musí nutně odvést pozornost od stávajícího k novému. Inovace výrobků je nezbytným předpokladem pro konkurenceschopnost firmy, pokud nemá zkrachovat. Je to důsledek tržní ekonomiky. Reklama „útočí“ především na smyslové vjemy svých příjemců. Nové výrobky jsou představovány jako hebkí, voňavější, zářivější apod. Rozumově je totiž účel, který reklama předkládá konzumentovi, sotva obhajitelný. Hlavním účelem neustálého obměňování výrobků je udržení tržního mechanismu v chodu. Jelikož základní lidské potřeby nejsou neomezené, je součástí výroby plánované zastarávání výrobků. Také proto musí firmy vymýšlet nové potřeby, které pak se ziskem uspokojí (Keller 1995: 34-35). Reklama se zaměřuje na city a emoce spotřebitelů, snaží u nich vzbudit emotivní vztah k výrobku. Spotřebitel má mít rád svou značku (Lipovetsky 2007: 106).

Neustálá přítomnost reklamy, která poutá naši pozornost a smysly, je velkým problémem současného života. Vede k jakési „otupělosti“ spotřebitelů, k těkavosti pozornosti, která se projevuje nutkáním otočit stránku, překlíknout na internetu jinam, posunout video dopředu. Firmy jsou tak nuceny hledat stále důmyslnější marketingové strategie, aby prodaly svoje zboží, což klade další a další zátěž na smysly a pozornost lidí (Cartwright, Struken 2009: 271).

Reklama se proměnila s příchodem vizuální kultury. Postman (2010: 77-78) poukazuje na skutečnost, že až do konce 19. století byla reklama prezentována ve formě seriózní a racionální aktivity (nijak to neznamena, že byla pravdivá). Jejím účelem bylo předložit informaci, jisté tvrzení. Zaměřovala se na úsudek, nikoli na emoce. Postupně přešla do formy zobrazování šťastných a spokojených lidí. Začala používat psychologické poznatky a opustila racionalitu.⁶⁸

Dnes reklama v podstatě ani nepojednává o výrobku, ale o jeho spotřebitelích. Tvůrci reklamy nepotřebují vědět, v čem je zboží dobré, ale v čem se potenciální zákazník cítí nespokojen. Odtud investice do výzkumu trhu. „Televizní reklama přeměrovala obchod od výroby hodnotných výrobků k úsilí o to, aby byl pocit vlastní hodnoty vyvolán v zákazníkovi; obchod se tak stal vlastně jakousi pseudoterapií. Spotřebitel je pacientem, který je uklidňován pomocí psychodramat“ (Postman 2010: 149).

Cartwright a Struken (2009: 282) konstatují, že „...reklama nevybízí ke spotřebě výrobků, ale ke spotřebě znaků v sémiotickém smyslu slova.“ Jde o to, že spotřebitelé nekupují pouze výrobek, ale také význam, který je reklamou výrobku připsán. Může jít o pocit národní příslušnosti, vlastní hodnoty, dobrého rodiče, „in“ teenagera apod.

„Mnohé reklamy zobrazují rodinu jako místo harmonie, vřelosti a bezpečí – jako idealizovanou jednotku, kde neexistuje problém, který by zboží nedokázalo vyřešit. Zboží je tedy často prezentováno jako prostředek, který drží rodinu pohromadě a dále ji upevňuje. Reklamy tak tvrdí, že lidé si k sobě navzájem nacházejí cestu a posilují své vzájemné vztahy na té nejdůvěrnější úrovni díky spotřebě, a zboží zobrazují jako prostředek, skrz nějž lze dosáhnout rodinné soudržnosti a komunikace (např. darovat šperk, květiny či další zboží vypovídá o citu, náklonnosti a rodinných hodnotách). Reklama tedy často prodává pocit toho, že někam patříme“ (Cartwright, Struken 2009: 283).

Mnoho druhů zboží slouží lidem k formování identity a její reprezentaci. Reklama vsugerovává lidem, že zboží je základním nástrojem vyjádření vlastní osobnosti. Výrobky mají dodat člověku pocit vlastní hodnoty a jedinečnosti (Cartwright, Struken 2009: 285). To svědčí o jediném. Lidstvo v zajetí konzumu marně hledá svoji vnitřní podstatu. Tento stav je tristní. Psychologie podle mého názoru

⁶⁸ „Vědění o člověku samém, psychologie, která ve velké tradici západního myšlení byla vždy považována za podmínku ctnosti, pravého života a štěstí, degenerovala v nástroj, kterého se má použít k lepšímu ovládnutí jiných i sebe sama, k výzkumu trhu, k politické propagandě, reklamě atd.“ (Fromm 1997: 64). Nemluvě v této souvislosti o možnostech, jež se vynořují se současnými úspěchy neurověd.

dosáhla značného stupně poznání fungování vnitřního světa člověka. Je potřeba předat toto poznání širší veřejnosti. Oproti jiným vědomostem a znalostem, které jsou považovány za podstatné pro fungování společnosti, toto zaostává. Přitom, jak se snažím v této práci ukázat, jsou vlastní sebepoznání, porozumění člověka sám sobě, potřeba zvládnout sociální dovednosti a naučit se vytvářet dobré mezilidské vztahy, které se na základě analýzy této práce jeví jako jádro společnosti, jejím nejdůležitějším aspektem.

Takto vytvářené významy zboží mají pramálo společného se skutečným kontextem vzniku výrobku. Jsou proto spíše virtuální. Nedožvíme se např. téměř nic o tom, kde, kým a za jakých podmínek bylo inzerované zboží vyrobeno. „Toto „vygumování“ práce a výrobních prostředků má dalekosáhlé společenské důsledky. Nejenže se prohlubuje společenská devalvace dělníků, kteří tak mohou být jen stěží hrdi na svou práci, ale spotřebitelé (...) zůstávají neznalí faktů o pracovních podmínkách, důsledcích globálního outsourcingu práce a výroby zboží, stejně jako vztahu mezi image značky a společenskými praktikami“ (Cartwright, Struken 2009: 286).

Při nakupování zboží si neuvědomujeme, že jsme tím ve vztahu s mnoha dalšími lidmi. Je známo, že mnohé obchodní praktiky stojí v pozadí chudoby zemí třetího světa. Nakupujeme levné zboží místo např. dražšího fair-tradeového. Do těchto praktik se zásadně promítá právě konzumní povaha naší společnosti.

Když se Fromm (2001: 216-226) zamýšlí nad tím, co by bylo potřeba udělat pro změnu společnosti směrem od společnosti založené na modu „mít“ ke společnosti založené na „bytí“, jmenuje na prvním místě zákaz veškerých metod vymývání mozků v průmyslové a politické reklamě, zákaz hypnotizujících metod propagandy. Fromm je přesvědčen, že neustálé vystavení lidí působení sugestivním reklamám degraduje kritické a jasné myšlení a snižuje možnost lidí kontrolovat plně svoji mysl, svoje touhy a potřeby. To tvoří vážné nebezpečí pro emocionální nezávislost. Neustálá přítomnost reklamy představuje všudypřítomný útok na lidský rozum a smysl pro realitu.⁶⁹

Takto podle mého názorů působí v důsledku také dnešní rozvoj informačních technologií, samotné městské prostředí a jeho hluk, výkonová orientace společnosti, růst počtu obyvatel ve městech, marketingové akce v jeho ulicích apod.

Cartwright a Struken (2009: 274) podotýkají, že k rozvoji spotřební kultury došlo v kontextu změny hodnot od protestantské pracovní etiky, skromnosti ve spotřebě

⁶⁹ „Zastavení jedu masové sugesce bude mít na spotřebitele odvykací účinek jen málo odlišný od odvykacích příznaků u drogově závislých osob, když drogy přestanou brát“ (Fromm 2001: 217).

a občanské zodpovědnosti k zdůrazňování významu volného času, sféry spotřeby a naplnění jedince. Od konce 19. století se tak v západních společnostech začíná objevovat představa, že cesta k vlastnímu štěstí, naplnění a zlepšení situace vede skrze získání většího množství zboží. Představa, která souvisí s výše nastíněnými způsoby fungování reklamy, že člověk trpí určitou nedostatečností a potřebuje se nějakým způsobem zdokonalit. Tomu vyhovují právě výrobky, které slibují pocit naplnění.

Zde tedy vidíme vazbu, která udržuje v chodu konzumní orientaci společnosti. Lidé, kteří v důsledku zahlcení své pozornosti a svého života věcmi, které nejsou podstatné z hlediska psychologického naplnění člověka, marně hledají vlastní smysl života a štěstí, jsou přesvědčováni, že tím pravým prostředkem je spotřeba. Jelikož takovéto uspokojení je pouze chvilkové, bude zajisté nutné ve spotřebě pokračovat, vyzkoušet nové výrobky a prožít nové zážitky.

Fromm (2001: 205) je přesvědčen, že většina spotřeby vede k pasivitě, „...že potřeba rychlosti a novosti, které lze uspokojit pouze konzumerstvím, je výrazem neklidu, vnitřního útěku před sebou samým; (...) že hledání nových věcí nebo užívání novinek všeho druhu je pouze prostředkem ochrany sebe sama před tím, abychom měli blízko k sobě nebo k jinému člověku.“

Bauman (2004: 57-58) upozorňuje na absenci vzorů v současné společnosti. Podle něho chybí lidem cesty, které by následovali. Spojuje to s nepřítomností omezení, mírností veškerých norem a limitů. Člověk v dnešní společnosti obtížně hledá své zařazení. Z historického hlediska se to může zdát jako ztělesnění svobody, kdy každý může hledat a vytvářet své vlastní autentické já. Negativem této svobody je ovšem všudypřítomná nejistota a neklid. Člověk musí denně volit, aniž by věděl, zda jednotlivé kroky povedou k předpokládaným cílům, neví komu a čemu důvěřovat. Události se mu jeví jako nekontrolovatelné, musí riskovat a nést důsledky.

Je známo, že dnes hrají v socializaci a právě v určování vzorů důležitou roli média. Je tedy zřejmé, že reklama a spotřebovávání zboží mají také vliv na utváření identity lidí tím, že jim předkládají určité vzory. Poukazuje na to např. Lipovetsky (2007: 50-54), když píše, že firmy s tím přímo počítají a spolu se značkou prodávají určitou identitu a životní styl. Tato metoda padá s ohledem na výše uvedené na úrodnou půdu. Nabízí dnešním lidem možnost získat jistou míru sebevědomí, spokojenosti se sebou samým. Z toho lze odvodit, že tímto jednáním se zpětně reprodukuje kulturní kód konzumní společnosti.

Politika

V určitém slova smyslu působí jako mechanismus na odvádění pozornosti také demokracie se svými hesly o svobodě (slova, myšlení, volby). Tato svoboda je ovšem možná jen v rámci daného systému. Změna systému se nepřipouští a kdo ji chce, je zpravidla považován za iracionálního. Kdo by chtěl změnit prosperující svobodný systém? Tak se svoboda ovšem do značné míry omezuje na svobodu konzumovat. Podobně je to s volbami a politikou. Ta odvádí pozornost od globálních problémů jako je chudoba, znečištění životního prostředí atd., čímž je udržován status quo a současná hierarchie moci. Argumenty proti svobodě trhu jsou považovány za snahu omezit svobodu jako takovou (Keller 1995: 64-65).

Vysoká životní úroveň působí v tomto smyslu jako uspávací prostředek, jenž odvrací pozornost lidí od podstatných problémů světa (chudoba, ekologická krize). Její udržování spotřebovává značnou část prostředků, která by mohla být použita na jejich řešení (Keller 1995: 106).

Odvádění pozornosti se děje také tím, že vůdcové společnosti vytváří dojem, že se situaci snaží řešit (např. ekologickou krizi). Podnikají různé konference, vydávají rezoluce, vedou nekonečné rozhovory o odzbrojení. To vše budí dojem, že se o těchto naprosto zásadních problémech ví a že se podnikají kroky k jejich řešení. Avšak ve skutečnosti se neděje nic zásadního. Osobní úspěch je ceněn víc než společenská odpovědnost. Politici a byznysmeni se starají především o svůj osobní prospěch. Také veřejnost je zaměřena spíše na své osobní cíle a soukromé záležitosti. Jednotlivci věnují jen malou pozornost tomu, co překračuje horizont jejich každodennosti. Další problém je také v tom, že změny, které by bylo pro vyřešení globálních problémů planety nutné udělat, by představovaly zásadní zásahy do způsobu života. Chybí k nim tak vůle a motivace. Nechce se nám omezovat se, dělat oběti. Dalším důvodem, který změně brání, je rozšířené přesvědčení, že ke stávajícímu systému moci, životnímu způsobu, povaze ekonomického systému atd. (čili k povaze sociální struktury), neexistuje žádná alternativa, která by neznamenalala omezení svobody (Fromm 2001: 23-25).

Peníze

V souvislosti s peněžní ekonomikou nacházíme další faktor, který zaměstnává pozornost lidí u Simmela (2006). Ten jednak upozorňuje na fakt, že „Peněžní hospodářství s sebou nese nutnost neustávajících matematických operací v každodenním provozu“ (Simmel 2006:21). To se podílí na redukování kvalitativních

hodnot na hodnoty kvantitativní. Peněžní ekonomika přispívá k racionální a kalkulační povaze života ve společnosti. Z psychologie víme, že emoce (především kladné přijetí dítěte) hrají zásadní roli ve formování lidské osobnosti. Pokud je v následujícím životě, a to především ve škole, posléze nepoměrně více času věnováno rozvoji racionální inteligence než inteligence emoční (je-li jí vůbec nějaký prostor věnován), nacházíme zde další souvislost mezi povahou současné sociální struktury a podobou mezilidských vztahů v konzumní společnosti.

Simmel (2006: 22) nalézá ještě jeden moment, v němž peněžní ekonomika přispívá k tomu, že věnujeme naši pozornost nepodstatným stránkám života. Jde o postupný nárůst důležitosti role drobných mincí a bankovek. „Skutečnost, že každý má v kapse nějaké drobné peněžní částky, za něž si – a často jen z okamžitého rozmaru – může koupit všelijaké maličkosti, zjevně vyvolala k životu průmyslová odvětví, která z těchto možností žijí. To, a vůbec možnost dělení peněz v ty nejmenší částky, nesporně přispívá k jisté malosti stylu ve vnějším, zejména estetickém utváření moderního života, k rostoucímu počtu trivialit, jimiž ověšujeme svůj život“ (Simmel 2006: 22).

3.3 Mezilidské vztahy a jejich funkce v sociální struktuře konzumní společnosti

Současná společnost je charakteristická vysokým stupněm generalizace vztahů, které jsou určující pro její fungování. Vztahy mezi lidmi se stále méně váží na konkrétní osoby a situace. Lidé jsou velmi snadno zaměnitelní. Zároveň takové vztahy ale umožňují efektivní fungování systému. Jejich neosobnost ale stěžuje identifikaci se systémem a jeho cíli, může v lidech vyvolávat pocit odcizení (Keller 2007b: 60).

V samotné povaze moderních vztahů není nutné spatřovat problém. Problém je v tom, jakým způsobem dnes fungují. Až příliš často se v nich setkáváme s egoismem, arogancí, nezájmem, nervozitou, popudlivostí apod. Problém není v neosobnosti vztahů, ale v tom, že si jako lidé konkurujeme, soupeříme mezi sebou. Což je důsledkem společnosti orientované na výkon, neustálý růst a rozvoj. Jinými slovy jde o naše hodnoty. Zmíňme např. sociální dopady finančních spekulací, kdy si spekulanti nejspíše nepřipouští, že svými aktivitami jsou ve vztahu s velkým množstvím dalších lidí. Nejlepší ilustrací takových mezilidských vztahů je současná ekonomická (finanční) krize.

Librová (1994: 49) je přesvědčena, že konzumnímu chování přeje „...vnitřní prázdnota, nespokojenost s lidskými vztahy, nedostatek smyslu života, spojený nejčastěji s nedostatkem smysluplné činnosti.“ V této souvislosti se domnívá, že aktivity, které dávají lidskému životu smysl, mohou objem konzumu zmenšovat. Tím jsou i ekologicky cenné. Je k tomu ovšem potřeba poznamenat, že tato vnitřní prázdnota musela nějak vzniknout. Domnívám se, že k ní přispívá právě konzumní chování. Vztah je tedy nutno nahlížet jako vzájemný.

Lipovetsky (2007: 68-69) by s Librovou částečně souhlasil, když tvrdí, že lidé nakupováním kompenzují nedostatek lásky, tlumí bolest a zaplňují vnitřní prázdno. Není to podle něho ovšem dostatečné vysvětlení konzumentských motivů. Konzum podle něho také funguje jako aktivní autonomní kanál, kde člověk získává emocionální zážitky.

„Ve svém každodenním chování se většina lidí po způsobu primátů orientuje na zájmy *malé sociální skupiny*, své rodiny a svých nejbližších přátel, a k *omezenému fyzickému prostoru*. Nebere v úvahu ekologické dopady svého jednání na sociálně a geograficky vzdálenější okruh lidí.⁷⁰ Není třeba zdůrazňovat, že biologická determinace vede člověka k výlučnému zájmu o prosperitu vlastního druhu. Naše evoluční výbava nás neorientuje ke globálním souvislostem a důsledkům našeho jednání“ (Librová 1994: 18).

V tom lze nalézt vysvětlení, proč si často neuvědomujeme, že svou spotřebou máme vliv např. na chudobu v zemích třetího světa. V dnešním globalizovaném světě, kde je mnoho vztahů založeno na peněžní směně, si neuvědomujeme, že naše každodenní nakupování znamená obrovskou sumu mezilidských vztahů, protože ačkoli se vše jeví neosobní, lidská spotřeba má konkrétní dopady na konkrétní jiné lidi. O dopadech naší běžné spotřeby na lidi na druhém konci světa nejsme příliš zvyklí uvažovat. Stejně málo si uvědomujeme, že díky spotřebě jsme ve vztahu s mnoha lidmi, které nikdy v životě nevidíme (totéž lze říci o práci, kterou jsme nuceni vykonávat). Každým nákupem také vyjadřujeme naše hodnoty a postoje.

Vycházím-li z předpokladu, že hlavní složkou lidského naplnění, spokojenosti, pocitu smysluplnosti života, štěstí apod. jsou dobré mezilidské vztahy založené na možnosti osobního sebenaplnění, pak docházím k závěru, že způsob, jakým funguje

⁷⁰ K tomu lze doplnit, že nesledujeme ani ekonomický dopad našich aktivit.

současná sociální struktura je v mnoha ohledech v protikladu k tomu, co je potřeba pro dosažení „dobrého života“.⁷¹

Ve velkých organizacích (typických pro dnešní společnost) se setkáváme s vysokou mírou neosobnosti v mezilidských vztazích. V organizaci je tato neosobnost pro její fungování vysoce funkční. Organizace se řídí neosobní logikou předpisů a norem. V člancích hierarchie jsou jedinci snadno zaměnitelní, často vykonávají vysoce formalizované úkoly. Jedinečnost lidí, jejich životů a osudů je pro organizaci nepodstatná, z čehož mnohdy pramení pocity odcizení člověka, který v takové organizaci pracuje (Keller 1995: 37).

Krátkodobost dnešních pracovních vztahů znamená také krátkodobost mnoha mezilidských vztahů. Dnešní práce je spojena s nebývalou mírou nejistoty. Málokdo si může být jist svým pracovním místem či dlouhodobou perspektivou s ním spojenou. Tato nejistota působí jako výrazný faktor individualizace a problematizuje možnost budování kvalitních mezilidských vztahů. „Rozděluje, místo aby spojovala, a jelikož není jak poznat, kdo se probudí ve které části společnosti, stává se idea „společného zájmu“ ještě mlhavější a nakonec neuchopitelnou. Obavy, úzkosti a rozhořčení jsou dnes takového druhu, že jimi může trpět pouze osamocенý jedinec. Nesčítají se, nevytvářejí „společnou kauzu“, nemají žádného „přirozeného adresáta“. Solidarita tak ztrácí svůj někdejší status racionální taktiky a dnešní životní strategie se značně liší od té, která vedla ke zrodu dělnické třídy...“ (Bauman 2004: 34-35). Jinými slovy to znamená, že pracovní svět se stal světem konkurence, lidé se staví proti sobě a to, že úspěch jednoho, znamená neúspěch jiných, není v běžném každodenním uvažování bráno do úvahy. Přinejmenším to většinou nemá žádný vliv na rozhodování lidí o jejich jednání.

Krátkodobost zaměstnání je charakteristickou ukázkou pokračující tendence v anonymizaci a neosobnosti mezilidských vztahů v současné společnosti. V několika poválečných desetiletích zažívali lidé v západních společnostech velkou míru jistoty pracovní kariéry a sociálních jistot. V současné společnosti se pracovní činnost stává epizodickou záležitostí. Na tomto poli nemůže dost dobře vzniknout platforma pro solidaritu, věrnost, a vzájemnou loajalitu. Spolu s tím také klesá zájem o umění dohodnout se. Různými autory bývá tato změna hodnocena různě (Bauman 2004: 35).

⁷¹ V jednom pojetí např.: „Dobrý život, který hledáme, je takový, který – zhruba řečeno – je s to uvést člověka do harmonického vztahu se sebou samým i s jinými. Takový život pak vyvstane z ustavení vnějšího řádu, který neporušuje vnitřní řád člověka; jde o život, v němž se živočišné pudy mohou ventilovat a najít svůj cíl bez újmy jiným lidem nebo sobě samému“ (Mishan 1994: 107) (srv. Lipovetsky 2007: 206-207).

Dále se Bauman (2004: 64) domnívá, že individualizace tak vede k rozkladu instituce občanství, protože veřejný prostor je zaplněn zájmy jednotlivců, každého za sebe. Veřejný prostor je obsazen soukromým zájmem⁷² (srv. Keller 2007b).

Za hlavní rozpor dnešní individualizace považuje Bauman (2004: 65) „...propast mezi právem na sebeurčení a schopností ovlivňovat společenské uspořádání, které rozhoduje o tom, zda je takové sebeurčení uskutečnitelné nebo nikoli...“ Možnosti sebeurčení jsou totiž celkem přesně orámovány povahou sociální struktury.⁷³

Lipovetsky (2007: 296-297) upozorňuje na problematické vztahy na pracovišti, kde „...stoupá počet zaměstnanců, kteří si stěžují na to, že je nadřazení přehlíží a neváží si jich, že se jim nedostává úcty od zákazníků a klientů.“ To podle něho souvisí jednak s rostoucími nároky na výkonnost, ale také s ideály blahobytu, pohodlí a seberealizace, které lidem současná společnost vštěpuje. Zdá se, že je obtížné tyto hodnoty skloubit s tak důležitou oblastí lidského života, jakou práce představuje.⁷⁴

Všudypřítomný pocit nejistoty lidí žijících v současné společnosti, který úzce souvisí s nejistotou na trhu práce, odvozuje Bauman (2004: 104-109) z několika hlavních faktorů. Prvním je nepřehlednost uspořádání současné politické mapy světa – nedostatek konzistence a jasného směřování po rozpadu politiky mocenských bloků, neschopnost na politické rovině zabránit násilí či chudobě apod. Druhým faktorem je pro něj dominance ekonomiky nad ostatními sférami společnosti – obrovské svobody zaručované kapitálu a financím na úkor všech ostatních svobod, iracionalita a slepota tržního boje, postupný rozpad společensky garantovaných záchranných sítí.⁷⁵ To, že úvahách o řešení problémů nejsou vážně brány v potaz jiné než ekonomické recepty, nárůst nerovností jako důsledek tohoto vývoje a ekonomické orientace společnosti,⁷⁶ s níž jde ruku v ruce nejistota pracovních míst. Nejistota, které schopnosti a dovednosti

⁷² „...“veřejný zájem“ se zredukoval na zvědavost, jak žijí známé osobnosti, a z umění veřejného života se stalo umění veřejného vyjevování soukromých afér a veřejných vyznání osobních pocitů (čím intimnější tím lépe)“ (Bauman 2004: 64).

⁷³ Viz Mertonovu (2000: 132-177) teorii anomie. Stále také existují nerovnosti v přístupu ke vzdělání silně ovlivněné sociálním původem a kulturním zázemím člověka (Matějů, Straková 2003; Simonová, Soukup 2009).

⁷⁴ „Toto rozšíření domény blahobytu zasazuje rány osobnímu štěstí, neboť s tím, jak se rozmáhá představa pohodlí, sílí také deprimující pocit, že s vámi druzí špatně zacházejí anebo že si vás neváží. Pociťovaný nedostatek úcty se do značné míry jeví jako rub společnosti vystavěné na vášnivě snaze o štěstí“ (Lipovetsky 2007: 296-297).

⁷⁵ „Národní státy se stále explicitněji zřikají svých tradičních povinností tím, že projekt národního společenství, které mělo ochraňovat univerzální právo na slušný a důstojný život, nahrazují schvalováním trhu jako garanta univerzálního práva na zbohatnutí“ (Bauman 2004: 106).

⁷⁶ Dnes již působí jako klišé uvádět data, která ilustrují, že několik stovek lidí dohromady je bohatších než více než dvě miliardy nejhudších. Lze s úspěchem pochybovat, že je to jen a pouze tím, že ostatní nejsou tak schopní a nemají tak dobré nápady. Za této situace je pro sociologii velmi obtížné držet se ideálu hodnotové neutrality.

budou potřebné k zajištění důstojného života. To vše má nesmírný psychologický dopad na život v každodenní realitě. Dalším faktorem je povaha současných mezilidských vztahů. Bauman zde hovoří o rozpadu záchranných sítí rodiny a přátel. Člověk je v řešení problémů mnohem více než dříve odkázán sám na sebe. Mezilidské vztahy jsou utvářeny na bázi pragmatismu, jsou prostoupené duchem konzumerismu. Tato pragmatická orientace v mezilidských vztazích je na překážku vytváření trvalých pout. V podstatě je ani nepředpokládá. Druhý člověk je vnímán především jako potenciální zdroj libosti. Dnešní mezilidské vztahy „platí do odvolání“, nenesou s sebou žádná práva a povinnosti. Na povaze současných mezilidských vztahů se podle něho podílí ztráta sociálních dovedností. Bauman zde má zřejmě na mysli dovednosti vytvářet a udržovat vztahy, pracovat na jejich vývoji, řešit problémy, které se objeví apod.⁷⁷ Poslední faktor, jenž Bauman ve stručném výčtu uvádí, představuje médii prezentovaný obraz nejistoty a křehkosti světa, epizodičnosti mezilidských vztahů, relativity informací, nutnosti riskovat, nejistoty cest k cílům a roztříštěnosti identity, který lidé snadno spojí se svou životní zkušeností. Tato nejistota, kdy člověk neví, jak se má rozhodnout, jak může ovlivnit svoji budoucnost, které volby jsou správné, vede u mnoha lidí k pocitu úzkosti. Je to cena za individuální svobody a odpovědnost, které dnešní doba přináší.

Nejistota v současné společnosti není spojena jen s pracovními vztahy, ale také se vztahy intimními, množí se počty rozchodů a rozvodů (Lipovetsky 2007: 187). Jak konstatuje Mishan (1994), lidé mezi sebou soutěží a hodnotí se podle majetku a postavení. Mnohdy se s opovržením pohlíží na ty, kteří neuspěli. Je nahlodána důvěra mezi lidmi. Tempo moderního života komplikuje možnost rozvíjení přátelství, orientace na výkon působí u lidí popudlivost a netrpělivost. Informační exploze nám ubírá čas. Rychlé tempo změn a značná míra horizontální mobility, stejně jako množství interakcí, které denně zažíváme, nepřispívají budování dlouhodobých vztahů, které mohou být zdrojem hlubokého uspokojení. To také přispívá promítání konzumentských aspektů do mezilidských vztahů a do našeho pohledu na ostatní lidi. Technika způsobuje, že klesá naše přímá závislost na ostatních lidech, což byl v minulosti jeden z kanálů, kde se utvářely citové vztahy a přátelství. Technika např. způsobila změnu ve stravování, které

⁷⁷ „Společenské vztahy, které lidé kdysi vytvářeli a udržovali s pomocí svých vlastních zdrojů, nyní zprostředkovávají technologické prostředky, které jsou k dostání na trhu. Pokud tyto prostředky začínají chybět, partneři a skupiny se rozpadají, i když snad zprvu měli jistou naději na existenci. Nejenom uspokojení individuálních potřeb, nýbrž i trvalost a pružnost týmů a kolektivů je stále závislejší na trhu, takže přesně odráží jeho vrtkavost a nepředvídatelnost“ (Bauman 2004: 107-108).

se individualizuje, zatímco v minulosti byla doba jídla zároveň také dobou setkávání (např. z důvodu, že potraviny nemohly být uchovávány dnešními způsoby).

„Ve vztazích intimity moderního typu je důvěra vždy ambivalentní a možnost zhoršení vztahů je více méně stále přítomna. Osobní pouta mohou být přetřhána a pouta intimity se opět promění v neosobní kontakty — v situaci zhrzené lásky se intimní náhle stane opět cizím. V požadavku „otevření se“ druhým, které nyní vztahy osobní důvěry předpokládají — imperativ nic druhým neskrývat — se mísí ujišťování s hlubokou úzkostí. Osobní důvěra vyžaduje určitou míru sebe porozumění a sebevyjádření, což je samo o sobě nutně zdrojem psychického napětí. Vzájemné sebeotevírání je totiž kombinováno s potřebou reciprocit a podpory; tyto potřeby jsou však obvykle neslučitelné. Trápení a frustrace se proplétají s potřebou důvěry v druhého jako poskytovatele péče a podpory“ (Giddens 2003: 128).

Hlavním imperativem, který za této situace sleduje politika, se stal ekonomický růst a zvyšování životní úrovně. Chybí v ní jakákoliv idea, která by jen vzdáleně připomínala nějaký mravní ideál, naznačovala směr vývoje. Jediná idea, která vládne, je stále větší privatizace (ať už čehokoli), důraz na ekonomické svobody, volný trh a důraz na odpovědnost individua. Problém je v tom, že běžný člověk může stále méně věci ovlivnit. Nemá prakticky žádný vliv na vrtochy trhu, přesuny kapitálu a pracovních míst nebo na vývoj finančních burz. Důsledky má ovšem nést stále více sám, případně s podporou rodiny, má-li to štěstí, že ho rodina podpořit může. Je to paradoxní v tom, že pokud chce člověk něco ovlivnit, není k rozhodování připuštěn. Jeho vliv se má omezit na to, že jednou za čtyři roky vhodí volební lístek do hlasovací urny a předá pravomoci rozhodovat o podobě dalšího vývoje politikům. Rozhodnutí, která pak tito politikové činí, berou na názory lidí jen malý (pokud vůbec nějaký) ohled.

Bauman (2004: 177) v této souvislosti podotýká: „Pokud globalizace podemílá schopnost zavedených politických institucí účinně jednat, pak masivní odklon od „velké politiky“ k úzkým zájmům o politiku života zabraňuje tomu, aby vykrytalizovaly alternativní způsoby kolektivního jednání, které by se mohly měřit s globálností celosvětové sítě. Zdá se, že všechno je na správném místě, aby *jak* globalizace životních podmínek, *tak* „rozkouskování“, atomizace a privatizace životních bojů, samy sebe poháněly a na věky uchovávaly. Právě na tomto pozadí je třeba zevrubně zkoumat logiku i zásadní alogičnost dnešních „starostí o identitu“ a všeho, co uvádějí do pohybu.“

Mnozí autoři se domnívají (např. Mishan 1994, Lipovetsky 2007), že k současnému sociálnímu uspořádání neexistuje věrohodná alternativa. Domnívám se spíše, že na základě role ekonomiky v současné společnosti je maximálně obtížné vyvolat o takových alternativách celospolečenskou (vážně míněnou) diskusi. V té by zřejmě, jak podotýká Mishan (1994: 180), měla jakékoliv vědecké expertize příslušet jen omezená role. Návrhů takových alternativ však existuje mnoho. Problém je v tom, že velké množství z nich by současné elity připravilo o jejich privilegované postavení. Tyto elity si však chtějí svou moc a majetek podržet.

Touhu po vlastnictví a egoistickou orientaci lidí vysvětluje Fromm (2001: 128) zajímavě s poukazem na lidskou potřebu jednoty. Tato orientace je způsobena principy, jež ve společnosti převládají - jako zisk a majetek. To pak produkuje sociální charakter orientovaný na vlastnictví v důsledku toho, že nikdo nechce stát stranou tohoto sociálního vzorce nebo z něj být vyloučen (Fromm 2001: 128). „V důsledku vládnoucího postoje sobectví se vůdcové v naší společnosti domnívají, že lidé mohou být motivováni pouze příslibem materiálních výhod, tj. odměnou, a že nebudou reagovat na apely k solidaritě a přinášení obětí. Proto s výjimkou období války jsou tyto apely vzácné a je ztracena příležitost pozorovat možné výsledky takových apelů. Pouze radikálně odlišná sociálně-ekonomická struktura a radikálně odlišný obraz lidské přirozenosti by mohly ukázat, že uplácení není jedinou cestou (nebo nejlepší cestou) k ovlivňování lidí“ (Fromm 2001: 128).

Pro další analýzu by bylo ještě nutné zabývat se vztahy mezi jednotlivými společenskými vrstvami, což by dokreslilo mnohé souvislosti výše naznačené. Bohužel zde na to není prostor. Čtenáře bych odkázal na Kellerovu (2010) knihu *Tři sociální světy*, která se tímto tématem zabývá a kde najde odkazy na další literaturu. Viz též Bourdieu (1998), Šafr (2008) či Veblen (1999).

Funkcí mezilidských vztahů, jak plyne z dosavadní analýzy, je (mj.) utváření sociální struktury. Viděli jsme, že v dosavadním vývoji na povahu mezilidských vztahů působí makrostrukturální vlivy, které vznikly v procesu transformace tradiční společnosti ve společnost moderní. Ty jsou pak jejich fungováním reprodukovány. Důležitou součástí této analýzy je i pochopení životní situace jednotlivce ve společnosti. Jedinec je vystaven mnoha nejistotám, které se pak promítají do povahy vztahů mezi lidmi. Všechny tyto souvislosti je nutné nazírat jako dialektické. Současná sociální struktura v mnoha ohledech funguje jako proces, který nás odvádí od úvah, že dobré

mezilidské vztahy jsou pro kvalitní život důležitější než materiální pokrok. V poslední kapitole se pak budu věnovat možnosti změnit povahu sociální struktury působením na formování mezilidských vztahů prostřednictvím sociálních dovedností.

Existuje mnoho studií, které zkoumají konkrétní podoby mezilidských vztahů v České republice (Bartoš 2010, Häuberer 2009, Řeháková 2003, Tomášek 2006). Jen málokterá se však zabývá interpretováním svých výsledků s ohledem na takto široce pojaté sociální a kulturní souvislosti. Přesto v nich lze najít určitou oporu pro tvrzení, jež jsou nastíněna v této práci. Bartoš (2010) například ukazuje, že na vyšší pracovní pozice se častěji dostávají lidé s narcistickými rysy, kteří jsou pro své vítězství ochotni obětovat mezilidské vztahy. Häuberer (2009) naznačuje časté změny v přátelských vztazích. Řeháková (2003) s ohledem na individuální charakteristiky respondentů (gender, věk, vzdělání) nabízí velmi podrobný popis struktury přátelských vztahů. Svá vesměs kvantitativní zjištění ovšem nijak neinterpretuje s ohledem na širší společenské souvislosti, kterými jsem se zde zabýval. Z její práce se nedozvíme, co znamená, že 14,3 % respondentů nemá blízkého přítele. Tomášek (2006) zkoumá změny v partnerských vztazích (konkrétně vztahy tzv. singles) v souvislosti se širšími změnami v české společnosti po roce 1989. Ukazuje na problémy, které naznačují, že předchozí analýza může být v mnoha ohledech dobrým interpretačním rámcem pro potíže v mezilidských vztazích či jejich změn v době pozdní modernity.

3.4 Konzumerismus v dalších souvislostech

„Normy, podle kterých funguje společnost, také utvářejí charakter jejích členů (sociální charakter). V průmyslové společnosti⁷⁸ to jsou: přání získávat majetek, zachovat ho a zvětšovat ho, tj. tvořit zisk, a ti, kteří mají majetek, jsou obdivováni a závidí se jim jako nadřazeným bytostem. Avšak převážná většina lidí nemá žádný majetek (skutečný kapitál a základní prostředky), a proto vzniká otázka: Jak se mohou lidé, jejichž majetek nestojí za řeč, vypořádat se svou touhou získávat a podržet si majetek, a jak se mohou cítit jako vlastníci majetku?“ (Fromm 2001: 88). Podle Fromma (2001: 89-90) se zástupnou funkcí majetku stávají lidé. V tradičních společnostech byla rodina ovládána mužem, který v podstatě „vlastnil“ svoji ženu a děti. S postupující emancipací žen a dětí se majetkové vztahy přesouvají na přátele a na vlastní osobu. Vlastníme svoje tělo, jméno, postavení, vědění.

⁷⁸ Giddens (2003: 56) se domnívá, že zprůmyslnění se vůbec nemusí vztahovat jen na první fázi modernity, ale lze ho vztáhnout i na současné špičkové technologie.

„...žijeme ve společnosti, která se zakládá na soukromém vlastnictví, zisku a moci jako pilířích své existence. Získávat, vlastnit a dosáhnout zisku jsou svatá a nezcizitelná práva individua v průmyslové společnosti. Není důležité, jaké jsou zdroje majetku; vlastnictví neklade na vlastníka majetku žádné závazky. Princip zní takto: „Kde a jak jsem získal svůj majetek a jak s ním naložím, to je pouze moje věc a nikoho jiného; dokud neporuším zákon, je toto moje právo neomezené a absolutní““ (Fromm 2001: 87).

Fromm (2001: 120-125) ukazuje, že systém založený na těchto principech plodí pasivitu. Navzdory rozšířenému přesvědčení, že člověk je ze své přirozenosti pasivní a líný, které plodí přesvědčení o nezměnitelnosti lidské orientace na vlastnictví a konzum, se ukazuje, že současná pasivita je spíše sociálního původu. Dokládají to podle něho různé studie o chování zvířat, která přijímají složité úkoly s radostí i pokud jim není nabízena materiální odměna, studie o chování kojenců, které dokládají jejich schopnost a potřebu aktivně reagovat na složité podněty,⁷⁹ mnohé studie o chování při učení dokládají, že lenost dospívajících souvisí se způsobem podání učební látky – pokud je podána živě a zajímavě, budí aktivitu a iniciativu.⁸⁰

Vezměme do úvahy, kolik energie mají děti, kolik tvořivosti a vynalézavosti dokáže vyprodukovat dětská fantazie. S postupující technizací světa se ale další a další generace dětí dostávají stále více do vlivu médií a zábavního průmyslu, který u nich plodí pasivitu. Hraní videoher celý den je sice činnost, ale není to aktivita tvůrčí.⁸¹ Fromm (2001: 110-111) podobné aktivity, které jsou spíše jen zaneprázdněností, nazývá aktivitou „odcizenou“. Jde o aktivitu, kdy člověk neprožívá sám sebe jako jednající subjekt své činnosti oproti aktivitě „tvůrčí“, při které člověk projevuje svoje schopnosti, dovednosti a prožívá sebe jako subjekt své aktivity, kdy zůstává ve vztahu s tím, co vytváří. A tak člověk může být aktivní, i když je „pasivní“ – odcizená aktivita je ve skutečnosti v podstatě pasivitou. Domnívám se, že pasivní jsou z tohoto úhlu pohledu mnohé činnosti, které jsou dnes označovány jako „aktivní životní styl“ – nejrůznější sporty, hledání nových zážitků apod. Mnohé z nich nepřivádějí člověka blíže k sobě, jsou jen „in“ (protože zdravý životní styl je „in“). Ačkoli si to mnohdy neuvědomujeme, představují jen zdravějšími „zabíjácí“ času než různé jiné formy „zábavy“. Jsou ale dokonalou součástí reklamního průmyslu na vydělávání peněz a udržení lidí v pasivitě,

⁷⁹ „...to je zjištění protikladné Freudově domněnce, že kojeneček prožívá vnější podněty jako ohrožení a že k odstranění ohrožení mobilizuje svou agresivitu“ (Fromm 2001: 121-122).

⁸⁰ Není to jen zajímavost způsobu podání látky, ale také kvalita mezilidských vztahů ve škole, co vzbuzuje zájem o učení – viz Gajdošová, Herényiová (2006).

⁸¹ Pro ekonomický růst ovšem jistě celkem přínosná.

čili jsou jen dalším (zdravějším) mechanismem na odvádění pozornosti od problémů současného světa, zástěrkou, za kterou se dá schovat potřeba najít sebe sama. Slouží k vytvoření identity (čili jako náhražka za opravdové sebepoznání). Jsou dobrým prostředkem, jak demonstrovat, že „na to mám“ nebo spíše „žiji naplno!“.

Velká část dnešní společnosti se současným hodnot a sociální stratifikace, orientací na zábavu, soupeřením lidí mezi sebou, přísliby dalšího konzumu a blahobytu, orientací na ekonomický růst jako zaklínadlem doby, se svou posedlostí životní stylem, fotkami z nejexotičtějších míst, all-inclusive zájezdy, non-stop zábavou, automobily, letadly, billboardy, schránkami přeplněnými reklamou, orientací na úspěch, úžasnými slevami, perfektními novými spotřebiči, super výhodnými hypotékami na úžasné bydlení s nejskvělejšími sousedy, životem na splátky, skoky padákem, videohrami, báječnými novými příchutěmi alkoholu, superskvělou kariérou, která prý leží před každým, kdo jen trochu chce, kuchyněmi na míru a obřimi televizemi, mistrovstvím světa ve fotbale či hokeji, perfektními fotoaparáty, které fotí za vás, se svou kosmetikou, s níž nelze zestárnout atd. může být interpretována jako dobře fungující systémový mechanismus na odvádění pozornosti od nejnítěrnějšího psychického života člověka, od duchovního nazírání světa a hledání štěstí v čemkoli, na co by nebyly potřeba peníze. Od lidské přirozenosti, od lásky k bližnímu, od harmonie a solidarity, úcty k lidem apod. Část lidí je uvězněna v této pasti a snaží se v ní vydobýt, co jde, jen aby zahladila hořkou pachut' tušení, která je cítit, když na chvíli přestane hrát hudba. A sice, že je to jen sen a náhražka, že nikdy nebudeme mít tolik, kolik bychom chtěli. Menšina na tom úžasně vydělává a už neví, co by mohla chtít. Snad letní sídlo na Měsíci. Jak by vypadal svět, kdyby místo reklam na eskalátorech metra, visely např. obrazy současných umělců?

Tento mega systém na upoutávání pozornosti, toto vězení na lidskou mysl má ještě jednu funkci. Dokonale zastírá fakt, že se změnou sociální struktury a jejím ovládnutím tržní ekonomikou založenou na penězích, se moc skutečně dostala do rukou „lidu“. Ten si to však nesmí uvědomit, proto mu nesmí být dán čas na rozjímání, nesmí se přestat bavit, nesmí přestat soupeřit mezi sebou a musí mu být diktováno, za co má peníze utrácet. Kdyby je totiž neutrácel za výrobky obřích nadnárodních korporací a obchodních řetězců, za všechny ty skvělé, nové, nezbytné věci a zážitky, celý systém se sesype jako pověstný domeček z karet. Kdybychom si dokázali uvědomit, jaké důsledky má, za co peníze utratíme, kolik vztahů a souvislostí se nachází jen v jednom běžném nákupu (a jaké hodnoty vyznáváme koupí konkrétních věcí), možná bychom lépe

pochopili, proč je na světě tolik bídy, chudoby, nervozity, přepychu, nespokojenosti, násilí či lhostejnosti.

Bauman (2004: 120-131) v podobných souvislostech hovoří o „vyprázdňení veřejného prostoru“. V individualizované společnosti podle něho chybí prostor pro veřejnou diskusi o soukromých problémech. Lidé tak hledají „biografická řešení systémových rozporů“. Je to důsledek přesunu skutečné moci z oblasti politiky do ekonomické sféry a malé zainteresovanosti občanů na veřejných věcech. Veřejný prostor je obsazován soukromými zájmy, což brání hledání společných řešení individuálních problémů. V takovém prostoru, který nenabízí veřejná témata, se dost dobře nedají navazovat mezilidské vztahy, které by nebyly orientovány především na soukromé zájmy.⁸² Tato skutečnost zpětně potvrzuje a prohlubuje individualizaci, o níž se v každém setkání s veřejným prostorem více utvrzujeme. „Proto jsou naděje na to, že se jednotlivci *de iure* stanou jednotlivci *de facto* (tedy lidmi, kteří vládou zdroji nezbytnými ke skutečnému sebeurčení), ještě mizivější“ (Bauman 2004: 130) (srv. Lipovetsky 2007: 185-186).

Možná se ale tato situace začíná měnit. Vezměme v potaz akce hnutí Occupy Wall Street, demonstrace v Řecku, Španělsku, Turecku či Brazílii. Zaznamenáváme zvyšování zájmu o ekologické zemědělství, zdravé potraviny, podporu lokálních zemědělců, sociální odpovědnost firem apod. V globalizovaném světě působí mnoho alternativních hnutí a skupin. Otázkou zůstává, zda se odehrává nějaká změna, či jde pouze o určitý trend. Lipovetsky (2007: 15, 145) podotýká, že dnešní konzument sice touží po hmotném blahobytu, zároveň ale požaduje psychický komfort a vnitřní harmonii. Jsme svědky ohromného zájmu o duchovní literaturu, nejrůznější kurzy osobnostního rozvoje apod. To se ale příliš snadno stává součástí konzumu.

Keller (1995: 38) dává konzumní chování do souvislosti s potřebou jistoty. Na konzumní chování lze podle jeho názoru nahlížet také jako na obrannou reakci proti světu, ve kterém „obyčejní“ lidé nic neznamenají, který nemohou ovlivnit a který je spoutává všudypřítomnými mechanismy ekonomické a politické kontroly. Svět konzumu jim pak nabízí alespoň zdánlivý prostor pro svobodu a sebevyjádření. Je třeba si ale uvědomit, že tato „obrana“ a vše další, co konzum zdánlivě umožňuje, jsou v této

⁸² „Stále méně a méně věříme tomu, že si společnými silami a tím, že se navzájem spojíme, můžeme vynutit změnu pravidel hry. Možná, že nebezpečí, kterých se obáváme, a neštěstí, kterými trpíme, mají kolektivní, společenský původ, avšak zdá se, že dopadají na každého zvlášť, jako individuální problémy, s nimiž se může potýkat pouze samotný jedinec a které může vyřešit, pokud vůbec, jedině individuálním úsilím“ (Bauman 2004: 177).

funkci pouze iluzí, protože konzum je imanentní součástí právě těch mechanismů, ze kterých se lidé tímto jednáním snaží vymanit.⁸³

Bauman (2004: 178-179) odvozuje konzumerismus od faktu, že individualizovaní lidé mají jen malou šanci se spojit a společnými silami ovlivnit zásadní aspekty fungování společnosti. Místo toho se pak zaměřují na ty stránky života, které ovlivňovat mohou, ale které nejsou tak podstatné. Lze je však ovládat a kontrolovat. Mezi nimi, tvrdí, vyniká posedlost nakupováním, protože v nákupních centrech vstupujeme do jiného světa, než jakým je naše každodenní rutina. V tomto světě můžeme zažít pocit sebedůvěry a autenticity, který jinak mnohdy marně hledáme.

O souvislosti mezi konzumerismem a snahou mít moc nad vlastním životem mluví na mnoha místech také Lipovetsky (2007). Podle něho se lidé prostřednictvím spotřeby snaží ovládat svoje mezilidské vztahy, mít moc nad vlastním tělem, kontrolovat svoje stárnutí, vládnout nad svojí psychikou, ovládat svoje nálady (různými farmaky např. – přičemž tím se ve skutečnosti své kontroly vlastně vzdávají).

Lipovetsky (2007: 57) hovoří o tom, že konzumerismus je také vnímán jako určitý lék na úzkosti, které společnost plodí. Mladí lidé např. tak podle něho svou zálibou ve značkách nechtějí dávat na obdiv, že jsou lepší než někdo jiný. Chtějí si především nepřípadat horší než ostatní.⁸⁴

Lipovetsky (2007) se také pozastavuje nad určitým paradoxem, že 90 % Francouzů ve výzkumech stabilně tvrdí, že jsou šťastní. A to i přes nevídaný rozsah psychických problémů, kterých je dnešní civilizace svědkem. To podle něho problematizuje kritiku konzumní společnosti. Domnívám se však, že zde je potřeba přihlédnout ke kulturnímu kódu úspěšnosti, který nám předkládají např. média. Kdo by ve společnosti, kde se nejvíce cení úspěch, přiznával, že neuspěl?

Fromm (2001: 14-20) tvrdí že dnes již víme, že velký sen o blahobytu a štěstí se rozplynul. Podle něho stál tento sen na dvou chybných premisách. Tou první bylo přesvědčení, že cílem lidského života je štěstí, kterého člověk dosáhne uspokojováním jakýchkoliv subjektivním potřeb a žádostí. Přesvědčení, že ke štěstí vedou maximální slast a uspokojování všech potřeb, které člověk může mít. Druhou chybnou premisu pak představuje názor, že egoismus, chtivost a sobectví povedou k harmonii a míru, k růstu blahobytu každého jedince. Teoretické úvahy i data podle něho ukazují, že honba za

⁸³ „Z hlediska běžného konzumenta však širší souvislosti nejsou příliš relevantní a sledování vzdálenějších důsledků vlastního jednání nebylo nikdy silnou stránkou lidského rozumu“ (Keller 1995: 38).

⁸⁴ Fakt, že značka může často představovat nástroj k budování individuální identity a zároveň prostředek k zařazení do skupiny, ukazují na zkoumání české mládeže Pyšňáková a Hohnová (2010).

šťěstím v podobě radikálního hedonismu⁸⁵ nemůže ke štěstí vést. Ačkoli je uspokojování pudu slasti umožněno zhruba polovině lidstva, stejně je v této polovině množství osamělých, nešťastných, úzkostných, depresivních a závislých lidí. Podstatou egoisty je, že chce mít vše pro sebe. Je tím, co má. Nemůže ale dojít uspokojení, protože vždy bude chtít víc, bude závidět těm, kdo mají víc než on. Bude se bát se těch, kteří mají méně, snažit se zničit konkurenci apod. Boj mezi lidmi tak nikdy neskončí, pokud sledují cíle podobné těmto. Sen o blahobytu, na kterém stojí současný ekonomický systém, také vychází z mylného předpokladu, že vlastnosti jako egoismus a sobectví jsou přirozené lidské vlastnosti, které jsou ale ve skutečnosti produktem sociálních podmínek. Tyto vlastnosti se bohužel stále více odráží také na našem změněném vztahu k přírodě. Velkou část tohoto problému podle Fromma představuje fakt, že ekonomický systém se neptá, co je dobré pro lidi, nýbrž v první řadě na to, co je dobré pro systém a jeho růst.

Další funkci konzumerismu nachází Lipovetsky (2007: 226), který se důsledně snaží nehledat na konzumní společnosti pouze špatné stránky. Za dobré považuje, že prostřednictvím konzumu se lidé dnes více než dříve mohou upnout na své plány a cíle, což je plní optimismem a nadějí. To je podle něho nutná podmínka k tomu, jak se vyhnout zoufalství. Zde provedená analýza však naznačuje, že jsou to ovšem naděje a optimismus velmi iluzorní, těžko s ním tedy v tomto ohledu souhlasit. Nehledě na zmiňovanou komplikovanost řetězce cíl – prostředky.

Konzumní orientace společnosti se projevuje v trávení volného času např. o víkendech. Zatímco dříve byla neděle dnem klidu a rozjímání, dnes je dnem zábavy, spotřeby a útěku před sebou (Fromm 2001: 68). Domnívám se, že člověk v konzumu hledá svým způsobem sebe sama, naplnění svých potřeb, své důstojnosti. Přemíra reklamy a upoutávek na nové a nové zboží s přísliby pocitů libosti, všudypřítomná zábava, která neustále poutá naši pozornost a nedovolí nám chvíli klidu, kdy by mysl nepřijímala téměř žádné podněty v podstatě ani nic jiného nedovolují, jelikož člověk má

⁸⁵ „Je dobře známo, že v celé historii praktikovali radikální hedonismus bohatí. Ti, kteří měli neomezené prostředky jako privilegovaná vrstva v Římě, v italských renesančních obcích, anglická a francouzská šlechta v osmáctém a devatenáctém století, se snažili nalézt smysl života v neomezené slasti. Zatímco však maximum slasti podle radikálního hedonismu bylo praktikováno specifickými skupinami v určitých dobách, nikdy – až do 17. století – se nestalo podle velkých učitelů života ani v Číně, Indii, na Blízkém východě ani v Evropě *teorií* blaha. Jedinou výjimkou je řecký filozof Aristippos, Sókratův žák (žil v první polovině čtvrtého století př. n. l.), který učil, že cílem života je pociťovat optimum tělesné rozkoše a že štěstí je tvořeno celkovým součtem prožitých slasti. (...) Epikúra nelze považovat za představitele Aristippova hedonismu. Pro Epikúra je „čistá“ slast nejvyšším cílem, ale slast mu byla „nepřítomností bolesti“ (*aponia*) a klidem duše (*ataraxia*). Podle Epikúra slast jako uspokojení žádosti nemůže být cílem života, protože po takové slasti následuje nutně strážení, a to odvádí lidskost od jejího skutečného cíle, totiž od nepřítomnosti bolesti“ (Fromm 2001: 15-16).

velmi málo času na to, přemýšlet o svých nejnítěrnějších pocitech, o tom, kým ve skutečnosti je. Přizpůsobení se konzumnímu životnímu stylu mu ve chvílích spotřeby dává možnost ukázat svůj status, nabýt do značné míry iluzorní pocit sebedůvěry a snad i vlastní identity. Jenže to funguje jako droga a když zábava skončí, dostavuje se pro mnohé rozčarování ze šedi pracovního týdne, pocity podráždění, nervozita a stres, možná i zpytování svědomí a další příznaky velice podobné abstinenčnímu syndromu, který je při nejbližší příležitosti umlčen další porcí zábavy, konzumu a zaneprázdněním smyslů.

Konzumní orientace společnosti je zaměřena na dosahování slasti, ztrácí ale ze zřetele radost. Rozdíl mezi těmito dvěma hodnotami spočívá v druhu aktivity, jež musí být pro jejich dosažení vynaložena. Dosažení slasti je spojeno s pasivní aktivitou, dosažení radosti s aktivitou tvůrčí. Ve společnosti pak má slast podobu dosažení společenského úspěchu, vydělávání peněz, sexuální slasti, slasti z užívání drog, uspokojení každé z nových tužeb apod. Tyto slasti jsou spojeny s vysokým stupněm vzrušení, ale nevedou k radosti. Právě nedostatek radosti pak vede k hledání nového vzrušení a dosahování nových slastí. Radost je naopak spojena s tvůrčí činností. Je to spíše citový než vrcholový prožitek (který kulminuje a náhle končí), přičemž potom nastává smutek. Radost doprovází tvořivost, stávání se sebou samým (Fromm 2001: 138-142).

„V modu bytí má soukromé vlastnění (soukromé vlastnictví) malou emoční důležitost. Nepotřebuji něco mít, abych se z toho mohl radovat nebo to dokonce používat. V modu bytí více než jeden člověk – ve skutečnosti miliony lidí – může sdílet potěšení z téhož předmětu, protože nikdo nepotřebuje nebo nechce – jako podmínku pro své potěšení – ho *mít*. Tím se nejenom vyloučí spory, ale vytvoří se jedna z nejhlubších forem lidského štěstí: sdílená radost. Nic nesjednotí lidí více (a zároveň přitom neomezí jejich individualitu) než sdílení obdivu a lásky k člověku; sdílení ideje, hudební skladby, malby; sdílení rituálu – a sdílení smutku. Zážitek sdílení vytváří a udržuje živý vztah mezi dvěma lidmi; je to základ všech velkých náboženství, politických a filozofických hnutí“ (Fromm 2001: 136-137). Sdílená nenávisť ovšem také spojuje, jak jsme tomu svědky při nedávných protiromských pochodech.

Podobně vidí v souvislosti s „pokrokem“ v materiální oblasti problematiku radosti Mishan (1994: 54): „...trvalá absence jakéhokoliv nepohodlí, například v domě s dokonalou klimatizací, nese s sebou ztrátu schopnosti vychutnávat radost: za horkého počasí odpadá očekávání, že s večerem nastane ochlazení, že se žízeň uhasí studeným

nápojem nebo že se ponoříme do řeky; za studeného počasí schází možnost předem vychutnávat radost, že se všichni shromáždí kolem plápolajícího ohně. Tedy hmotný nadbytek, plus priorita přisuzovaná fyzickému pohodlí mohou působit tak, že se snižuje prožitek radosti.“ Navíc Mishan (1994: 84, 94, 188) připomíná, že s narůstajícím množstvím zboží, které má uspokojovat lidská přání, je pravděpodobné, že s dalším zbožím klesá naše uspokojení z něho. Proto je, konstatuje, potřeba změnit spíše filosofii společnosti, než se snažit vyrábět stále více lepšího zboží a zážitků. Dospívá pak k závěru, že objem štěstí se nedá zvýšit dalšími inovacemi. Jistě ne jako první.

Lipovetsky (2007: 172) v tomto směru mluví o epoše paradoxního štěstí: „A co způsobuje, že neustálé zlepšování hmotných životních podmínek není s to utlumit „civilizační nervozitu“? Hlavní paradox tkví v tom, že zážitky uspokojení jsou častější než kdy dřív, ale radost ze života se přitom nerozvíjí a někdy přímo slábne; štěstí zůstává stejně nedosažitelné, i když máme – alespoň podle zdání – více příležitostí sebrat jeho plody. Neupadáme do pekla, nestoupáme do ráje, zkrátka se jen nacházíme v epoše paradoxního štěstí...“

I za ohromného historického zlepšení hmotných podmínek života se nám rozpadají pod rukama existenční jistoty, což se pojí s nárůstem úzkostí, depresí, narušené sebeúcty a nespokojenosti člověka se sebou samým (Lipovetsky 2007: 164-165) (srv. Fromm 2001: 128-129).

Konzumní životní styl je spojen s potřebou okamžitého uspokojování potřeb, s potřebou okamžitého uspokojení z požitků. Bauman (2004: 182-189) v této souvislosti připomíná Senecův postřeh o tom, že krátkodobá uspokojení, krátkodobé rozkoše a zážitky vytržení končí v okamžiku, kdy jsou na vrcholu. Takové „štěstí“ trvá jen chvíli a po něm se dostavuje vystřízlivění. To neplatí o radosti. Zatímco Seneca chápal lidi, kteří tíhnou k takovému životu jako patologické anomálie, Bauman upozorňuje na to, že dnes, protože sklon k takovému životu se pojí s nezájmem o minulost, zanedbáváním přítomnosti a strachem z budoucnosti, je to celkem častá charakteristika lidského jednání. Je tomu tak proto, domnívá se, že minulost neposkytuje žádný základ, na kterém by se dalo stavět, přítomnost je plná nejistoty, stejně jako budoucnost. Tato nejistota má za následek, že lidé nevidí smysl svého života a nemají žádnou víru. K tomu se přidává strukturální povaha nezaměstnanosti ve vyspělých zemích, kdy díky technologickému pokroku a požadavku flexibility pracovní síly (který znamená práci bez záruk, smlouvy na dobu určitou apod.), není pro mnoho lidí práce, přičemž tento stav se bude pravděpodobně do budoucna prohlubovat navzdory proklamacím politiků.

Z těchto důvodů se jeví „okamžité uspokojení“ jako dobrá strategie, protože zítřek je nejistý. Osvojování trvalých návyků, uzavírání dlouhodobých závazků se v takové situaci jeví jako neefektivní. Nevíme, jestli to, co je ceněno dnes, bude ceněno také za rok či dva. To se promítá do vztahů k věcem (móda, oblečení, auta, elektronika) a do mezilidských vztahů v podobě jejich dočasnosti, častých změn atd.⁸⁶ Také od našich vztahů očekáváme okamžité uspokojení a pokud to tak není, snadno partnera můžeme vyměnit. Tato strategie je pohodlná v tom, že od nás neočekává žádné kompromisy, obětování vlastních zájmů ve prospěch vztahu apod. Předpokládaná dočasnost se mění v sebenaplnující se proroctví (Bauman 2004: 182-189).

Vyvstává otázka, čím a jak by bylo možné přispět k lepší kvalitě života člověka (zejména po psychické stránce). Z jednoho úhlu pohledu se může zdát, že pokud se chceme zaměřit na „duchovnějšší“ rovinu života, na vztahy k sobě a ostatním lidem, je potřeba nejprve omezit své materiální sklony, potřebu stále nových a silnějších zážitků apod. Po této abstinenci by se mohl dostavit jakýsi pocit radosti. To nám ale může připadat pracné. „Proces je podstatně méně bolestivý; rozvine-li člověk zájem o potřeby duchovní povahy, jeho zájem o nakupování a spotřebovávání se vytrácí docela spontánně“ (Librová 1994: 109). Zde nacházíme další teoretický předpoklad pro tezi, že pokud se člověk učí znát sebe sama a ostatní lidi a vycházet s nimi, může to značně přispět ke zlepšení kvality jeho života a ke změně povahy sociální struktury. Zaměřím se na to ještě krátce v poslední kapitole, která následuje.

⁸⁶ Zde je podle mého názoru potřeba si uvědomit širší rozsah problematiky a podotknout, že se tak děje jak na rovině sociálně-ekonomické tak psychické. Bauman (2004: 186) tvrdí, že „...svazky a partnerství se dnes vnímají jako věci, které máme spotřebovávat, *konsumovat*, nikoli vyrábět.“ Viz. výše zmíněný posun v akcentu od výroby ke spotřebě v druhé fázi modernity.

4. MOŽNOST, JAK NAPOMOCI ŘEŠENÍ SOUČASNÝCH SPOLEČENSKÝCH PROBLÉMŮ

Někteří autoři končí své analýzy hrubým náčrtem vize přeuspořádání společnosti (např. Keller 1993, Fromm 2001). Neříkají však dostatečně přesvědčivě, jak by se celkem velké změny, jež navrhují, měly (či mohly) konkrétně udát. Předpokládají změnu hodnot, ale neříkají, jak jí reálně dosáhnout. Jakkoliv mohou mít takové návrhy mnoho pozitivních aspektů, jsou do značné míry nerealistické. Tomu bych se rád vyhnul. Přesto bych chtěl předložit k diskusi jednu možnost, jak zásadní změny ve společnosti iniciovat. Toto pojetí vychází z předchozího pojednání o souvislostech mezi sociální strukturou a mezilidskými vztahy.

Pro další argumentaci je však třeba ještě zmínit jednu skutečnost. S rozvojem dělby práce narůstá sociální distribuce vědění. Dochází k disproporcii mezi obecně relevantním věděním a věděním relevantním jen pro určité role (profese), které v důsledku dělby práce narůstá rychleji (Berger, Luckmann 1999: 79). Dnes tak ne všichni rozumí např. ekonomii, přičemž se často soudí, že by v čele společnosti měli stát lidé, kteří se v ekonomii vyznají.

Vztáhneme-li tuto tezi k předchozí analýze, lze se domnívat, že je v současné době značně přeceňována relevance ekonomického vědění pro směřování společnosti. Je přeceňována důležitost přírodovědního a technického poznání pro dosažení kvalitního života a řešení společenských problémů. Podporu pro toto tvrzení nacházím v tendencích, které dnes můžeme sledovat. Jde o to, že na školy je činěn určitý nátlak, aby žáky připravovali na budoucí uplatnění na trhu práce. Důraz má být ve výuce kladem na matematiku apod. Na první pohled se to může zdát logické. Není tomu ale úplně tak.

Dnes dobře víme, že práce není ve společnosti dostatek.⁸⁷ Nic nenasvědčuje tomu, že by se situace měla zásadně zlepšit. Tento fakt snahy přizpůsobovat vzdělávání požadavkům trhu práce problematizuje. V trochu jiné rovině lze na základě předchozí analýzy argumentovat také takto. Hmotný blahobyt a současná podoba práce nemusí vždy vést ke spokojenému životu. V mnoha ohledech pak společenský vývoj aspekty, které mohou k takovému životu vést, spíše podlamuje. Za předpokladu, že ke spokojenému životu vede tvorba dobrých mezilidských vztahů založených na vzájemné úctě a respektu, nezbyvá než si položit otázku, zda by škola neměla předávat spíše

⁸⁷ K 31. 12. 2011 evidovaly úřady práce 508 451 uchazečů o zaměstnání a 35 784 volných pracovních míst (*Základní ukazatele z oblasti práce a sociálního zabezpečení v České republice 2012*: 43).

dovednosti k tomu potřebné.⁸⁸ To znamená učit lidi efektivní komunikaci, asertivitě, sociálním dovednostem a způsobům sebepoznání. Je zřejmé, že takovéto dovednosti nemohou být předávány obvyklými formami výuky. Podle mého názoru by bylo k řešení podstaty současných společenských problémů vhodné zavést do škol samostatný předmět na bázi sociálněpsychologického výcviku.⁸⁹ Je jasné, že kompetence sociologa končí někde kolem tohoto konstatování. Samotnou podobu takového předmětu, jeho cíle a náplň, stejně jako určení toho, od jakého věku ho zavést, by musel rozpracovat interdisciplinární tým složený z pedagogů, psychologů a dalších odborníků. Otázkou by také bylo, zda by takový předmět měli „vyučovat“ kmenoví pedagogové dané školy nebo např. externí psychologové.

Tato úvaha samozřejmě neroste na zelené louce. Mnoho odborníků si je výše naznačených problémů vědomých. Gajdošová a Herényiová (2006: 9) situaci shrnují slovy: „Pedagogové a psychologové zabývající se teoretickými i praktickými otázkami školství a procesu výchovy a vzdělávání i učitelé s dlouhodobým praktickými zkušenostmi v současnosti zjišťují, že tradiční školství už nestačí vysokému tempu rozvoje a šíření vědeckých poznatků. Stále více se potvrzuje, že v dnešním extrémně složitém světě, v prostředí komplikovaných sociálních podmínek a mezilidských vztahů už jedinci nevystačí nejen s dobře osvojeným množstvím informací, poznatků a vědomostí, ale ani se znalostmi, jak tyto poznatky v každodenním životě využít; především se totiž potřebují více dozvědět sami o sobě – kdo jsou, jací jsou, jak je vnímá jejich okolí, jakou roli mají ve svém sociálním prostředí, jak většinou řeší problémy, jaké mají potřeby a přání, jaké cíle a aspirace si formulují a jaké jsou jejich osobní předpoklady pro dosažení těchto cílů. Na takové úkoly není současné školství připraveno. Vyžaduje závažnější změny.“ (srv. Valenta 2006: 9)

⁸⁸ „Zdraví každého člověka jako sociální bytosti se rozvíjí prostřednictvím mezilidských vztahů a vztahů k lidem z jeho okolí, tj. jeho rodinou, školou, třídou, pracovní či zájmovou skupinou nebo širším sociálním společenstvím, jako jsou obec, město, krajina atd.“ (Gajdošová, Herényiová 2006: 13).

⁸⁹ Základní informace o sociálněpsychologickém výcviku viz. Komárková, Slaměník, Výrost (2001). Když se Štětovská (in Komárková, Slaměník, Výrost 2001: 208-210) zamýšlí na oblastmi uplatnění sociálněpsychologického výcviku v blízké budoucnosti, uvádí mimo jiné, že může kompenzovat jisté ztráty v komunikačních dovednostech, ke kterým dochází v důsledku rozvoje elektronických forem komunikace. Zmiňuje, že v důsledku proměn sociální reality ubývá přirozených situací, které by stimulovaly rozvoj sociálních dovedností. Také z tohoto pohledu je sociálněpsychologický výcvik perspektivní, stejně jako v oblasti prevence sociálně patologických jevů (zvyšující se agrese ve společnosti, bezohledné uplatňování moci, různé formy násilí na pracovišti apod.). Dále autorka zastává tezi, že: „S vývojem společnosti se nutně musí měnit požadavky na sociální dovednosti a jistou úroveň jejich základní vybavenosti. Stejně jako se již nějakou dobu hovoří o nutnosti minimální (třeba jen uživatelské) počítačové gramotnosti, která může být někdy posuzována i jako kontradikce přirozených dovedností sociálně psychologických, domníváme se, že časem dojde i na koncept nové základní sociálněpsychologické či komunikační „gramotnosti“, jejíž součástí budou základní sociálněpsychologické dovednosti“ (tamtéž: 210).

Gajdošová a Herényiová (2006) uskutečnily na Slovensku pedagogicko-psychologický experiment s alternativní humanistickou základní školou. V rámci experimentu se žáci účastnili vyučovacího předmětu „psychologická komunita“. V něm probíhal sociálněpsychologický výcvik zaměřený na rozvíjení sociálních dovedností žáků. Výsledky programu autorky hodnotí velmi kladně. U žáků se rozvinuly pozitivní osobnostní vlastnosti, zlepšili se v učení, kladně hodnotili samotnou školu, chodily do ní rádi. Zlepšila se sociální koheze ve třídě a vztahy mezi spolužáky. Problémy v mezilidských vztazích žáci řešili sociálně přijatelnými postupy.⁹⁰ Autorky ovšem konstatují, že na základě jejich výzkumu nelze doposud potvrdit, že tyto vzorce jednání žáci dále běžně používali v běžných životních situacích mimo školu, zda došlo v tomto ohledu k trvalým změnám, ačkoli existují předpoklady, že ano.

V podobném duchu rozvíjí u nás Valenta (2006) koncept osobnostní a sociální výchovy (OSV).⁹¹ Velký důraz klade na rozvíjení sebepoznání, které ovlivňuje mezilidské vztahy a má také sociálně preventivní funkci. Je přítomno ve všech tématech OSV. Mnoho prvků OSV je stejných či obdobných jako u sociálněpsychologického výcviku⁹² - rozvoj schopností poznávání, sebeovládání, psychohygiena, kreativita, rozvíjení sociálních dovedností (poznávání lidí, utváření dobrých mezilidských vztahů, komunikace, kooperace a kompetice a další).

Rámcové vzdělávací programy neurčují přesně formu, jakou mají být průřezová témata OSV naplněna. Existují v zásadě čtyři možnosti (všechny lze v současném školství nalézt) implementace osobnostní a sociální výchovy do práce školy. Vyhovovat mohou všechny, záleží na možnostech konkrétní školy. Jsou to: 1) uplatnění témat OSV prostřednictvím chování a jednání učitelů, 2) využití potenciálu témat OSV v různých (běžných) školních situacích, 3) včlenění témat OSV do jiných předmětů, resp. oblastí či oborů vzdělání a výchovy, 4) včlenění témat OSV do práce školy v samostatných časových blocích, předmětech apod. Možnosti se samozřejmě vzájemně doplňují a prolínají, mají svá pozitiva a rizika (Valenta 2006: 57-120).

Vidíme tedy, že pro navrhované řešení existují již mnohé praktické zkušenosti a východiska. Ovšem pokud bychom chtěli navrhnout takový předmět jako povinný,

⁹⁰ Konkrétní metody hodnocení výsledků experimentu viz Gajdošová, Herényiová (2006: 295-309).

⁹¹ „Osobnostní a sociální výchova je praktická disciplína zabývající se rozvojem klíčových životních – konkrétněji řečeno: „osobnostních a sociálních“ – dovedností pro každý den. Či jinak řečeno: disciplína, zabývající se rozvojem životních kompetencí v oblasti osobního života se sebou samou/samým a životem v mezilidských vztazích“ (Valenta 2006: 13).

⁹² Jako vhodné zdroje metod pro OSV uvádí Valenta (2006: 54) mj. sociální výcvik, dramatickou výchovu, globální výchovu a zážitkovou pedagogiku.

musel by na zkušenostech, které školství již v této oblasti má, být vybudován nový předmět. Jsem přesvědčen, že nejlepších výsledků by bylo dosaženo systematickou mnoholetou prací. Proto se přikláním k tomu, že by takovýto předmět měl být povinný, uskutečňovat se několikrát týdně a trvat několik let. V podstatě by se měl stát stejně samozřejmým jako např. matematika či dějepis. Tento návrh předkládám k diskusi. Bylo by samozřejmě nutné ho podrobit kritice, promyslet jeho nezamýšlené důsledky apod.

Vědění a dovednostem týkajících se sebepoznání, vytváření dobrých mezilidských vztahů, sociálních dovedností atd. je podle mého názoru vzhledem k důležitosti role mezilidských vztahů v sociální struktuře, věnována malá pozornost. Veškeré návrhy na přebudování společnosti tak či onak předpokládají změnu charakteru lidí, jejich postojů a hodnot. Domnívám se, že užitečnější je dnes tento vztah obrátit. To znamená začít u rozvoje lidí. Z této práce plyne, že pokud se mění povaha mezilidských vztahů, mění se také sociální struktura. Pokud by tedy byl do škol zaveden naznačený předmět, mohli bychom se za nějaký čas nadát změny sociální struktury. Ta by se udála tím, že do vztahů by vstupovali mnohem autonomnější lidé s jinými hodnotami a postoji, než je tomu dnes. Díky tomu by se velmi pravděpodobně začaly přetvářet sociální instituce a sociální struktura. Lze předpokládat, že by se pozitivně měnily vztahy v rodině, na pracovištích a v náhodných interakcích. Pokud by lidé nacházeli smysl života jinde než v konzumu, proměnila by se také povaha ekonomického uspořádání společnosti.⁹³

Má jen malý význam snažit se tu předvídat povahu a podoby těchto změn. Na základě této práce se však domnívám, že změnou v mezilidských vztazích, kterou by mohla postupně navodit implementace předmětu na bázi sociálněpsychologického výcviku do škol, by došlo ke změně sociální struktury směrem k vhodnějšímu typu pro dobrý život, smysluplné aktivity apod. Došlo by k rozvoji sociální solidarity, snad by odpadlo mnoho aktivit, které se dnes dělají v podstatě jen kvůli zisku. Nelze tyto změny dost dobře odhadovat, protože by se postupně odehrávaly v jiném hodnotovém klimatu, než je to dnešní. Pravděpodobně by se také proměnily zdroje lidského uznání a hodnocení sociálního statusu.

⁹³ Samozřejmě nelze předpokládat, že by se tak vytvořil ráj na zemi, že by tento přístup vyřešil všechny problémy. Lze ale očekávat, že by příznivě změnil klima pro další společenský vývoj. Jak totiž správně připomíná Lipovetsky (2007: 387-388) vždy hraje roli také lidské nevědomí. Nikdy plně nevládneme na svými pocity, lidské štěstí nemůže být kontrolováno. To je sice pravda, nicméně některé podmínky jsou pro dosažení štěstí příhodnější než jiné.

ZÁVĚR

Na základě analýzy tří rovin předmětu práce (jedinec, mezilidské vztahy, sociální struktura) jsem popsal vzájemné souvislosti mezi sociální strukturou a mezilidskými vztahy. Výčet samozřejmě není z hlediska možného rozsahu práce vyčerpávající a snaží se přehledovou formou postihnout základní dimenze zkoumaného jevu ve vztahu k rámci práce vymezenému v úvodu. Funkci mezilidských vztahů (nazíraných jako sociální procesy probíhající v sociální struktuře) spatřuji v tom, že mezilidské vztahy fungují jako dynamické procesy, které mohou měnit či zachovávat podobu a povahu sociální struktury, tlumit nebo zesilovat její tendence. To je nejobecnější závěr. Pokud jde o dnešní situaci, zdá se, že současná povaha mezilidských vztahů spíše napomáhá reprodukci konzumerismu, kterým je ovlivněna. Nejde o tautologii, ale o dialektický vztah, který měl historický vývoj.

Vzájemné souvislosti mezi povahou mezilidských vztahů a podobou sociální struktury se projevují skrze charakteristiky dnešní doby. Ukázal jsem, že jako hlavní se jeví tyto: změna ve způsobu získávání obživy lidí, vytrácení smyslu, všudypřítomná nejistota, motiv zisku jako základ mnoha lidských činností, zaneprázdněnost lidských smyslů konzumní kulturou. Tyto charakteristiky ve vzájemné kombinaci vytváří obraz dnešní doby. Projevují se na všech zkoumaných rovinách a tím je spolu vzájemně propojují.

Při analýze těchto souvislostí na konceptu konzumní společnosti jsem učinil jakousi diagnózu dnešní doby, kdy se ukazuje, že dnešní způsob fungování společnosti je v mnoha ohledech nevhodný pro možnost utváření kvalitních mezilidských vztahů. Velkou roli v tom hraje přílišná důležitost, která je dnes pro fungování společnosti připisována jejímu ekonomickému subsystému, přírodovědnému a technickému vědění. Na tomto základě jsem v poslední kapitole předložil k diskusi návrh, který by pomohl pomoci řešit současné společenské problémy. Konkrétně byla naznačena možnost zavést do škol samostatný předmět na bázi sociálněpsychologického výcviku, který by u žáků rozvíjel sociální dovednosti, což by vedlo ke zlepšení mezilidských vztahů a hodnotové změně. Pro opodstatněnost tohoto návrhu existují empirické předpoklady.

Oproti původnímu plánu nebylo z hlediska rozsahu práce možné do ní začlenit ještě analýzu vztahů mezi různými sociálními vrstvami, která by mnohé popsané souvislosti dokreslila. Zde spatřuji možnost na tuto práci navázat. Další možnost rozpracování tématu spatřuji v analýze na rovině světového systému v době globalizace

(vztahy tzv. bohatého Severu a chudého Jihu). Při další práci na tématu by bylo také nutné konfrontovat předložené teoretické závěry s empirickými poznatky, případně empirický výzkum navrhnout. Dále by bylo přínosné podrobit tyto závěry kritické analýze z hlediska různých sociologických přístupů, škol a paradigmat. To by mohlo přispět do diskuse, proč a kde se různá paradigmata (často považovaná za vzájemně se vylučující) shodují nebo rozcházejí. Práce tak má podle mého názoru i možné přínosy pro sociologickou teorii, které ale při tomto prvním přiblížení nemohly být rozpracovány.

Hlavní přínos práce spatřuji v tom, že naznačuje konkrétní možnost dosažení hodnotové změny ve společnosti, kterou mnozí teoretici považují za nutnou podmínku k možnosti účinně čelit dnešním globálním problémům, s nimiž se lidstvo potýká. Otevřenou otázkou zůstává, jaké změny v mezilidských vztazích a sociální struktuře světového systému můžeme očekávat v souvislosti s pokračujícím dramatickým zvyšováním počtu lidí na planetě.

POUŽITÁ LITERATURA A DALŠÍ ZDROJE

- BARTOŠ, F. Širší souvislosti neklinického narcismu: profesní život, komunikace a sebekontrola. *Sociologický časopis*, 2010, roč. 46, č. 5, s. 745-769.
- BAUMAN, Z. *Globalizace: Důsledky pro člověka*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999.
- BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 2004.
- BECK, U. *Co je to globalizace?: omyly a odpovědi*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1998.
- CARTWRIGHT, L., STRUKEN, M. *Studia vizuální kultury*. 1. vyd. Praha: Portál, 2009.
- DUFFKOVÁ, J., URBAN, L., DUBSKÝ, J. *Sociologie životního stylu*. 1. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008.
- DURKHEIM, É. *Společenská dělba práce*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004.
- FAJFR, F. Sociologie a právní řád. (Poznámky k článku K. Máchy: Předmět vědy o lidských vztazích). *Sociologický časopis*, 1965, roč. 1, č. 6, s. 702-703.
- FROMM, E. *Člověk a psychoanalýza*. 2. doplněné vyd. Praha: Aurora, 1997.
- FROMM, E. *Mít, nebo být*. 1. vyd. Praha: Aurora, 2001.
- GAJDOŠOVÁ, E., HERÉNYIOVÁ, G. *Rozvíjení emoční inteligence žáků: Prevence šikanování, intolerance a násilí mezi dospívajícími*. 1. vyd. Praha: Portál, 2006.
- GIDDENS, A. *Sociologie*. 1. vyd. Praha: Argo, 1999.
- GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- HARRINGTON, A. a kol. *Moderní sociální teorie: Základní témata a myšlenkové přístupy*. 1. vyd. Praha: Portál: 2006.
- HÄUBERER, J. Rodiny jsou neměnné, přátelé proměnliví: výzkum reliability odpovědí v průzkumech sociálních sítí za použití telefonického výzkumu. *Data a výzkum*, 2009, roč. 3., č. 2, s. 149-169.
- KATRŇÁK, T. Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárůstu svobodných v devadesátých letech v České republice. *Sociologický časopis*, 2001, roč. 37, č. 2., s. 225-239.

- KELLER, J. *Až na dno blahobytu: ke společenským kořenům ekologické krize*. 2. vyd. Brno: Hnutí DUHA, 1995.
- KELLER, J. *Vzestup a pád středních vrstev*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000.
- KELLER, J. *Soumrak sociálního státu*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005.
- KELLER, J. *Dějiny klasické sociologie*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007a.
- KELLER, J. *Teorie modernizace*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007b.
- KELLER, J. *Úvod do sociologie*. 5. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008.
- KELLER, J. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.
- KOMÁRKOVÁ, R., SLAMĚNÍK, I., VÝROST, J. (eds). *Aplikovaná sociální psychologie III: sociálněpsychologický výcvik*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2001.
- LIBROVÁ, H. *Pestří a zelení: (Kapitoly o dobrovolné skromnosti)*. 1. vyd. Brno: Veronica, Hnutí Duha, 1994.
- LIBROVÁ, H. *Vlažní a váhaví: (Kapitoly o ekologickém luxusu)*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2003.
- LIPOVETSKY, G. *Paradoxní štěstí: Esej o hyperkonzumní společnosti*. 1. vyd. Praha: Prostor, 2007.
- MÁCHA, K. Předmět vědy o lidských vztazích. (Teoretický projekt). *Sociologický časopis*, 1965, roč. 1, č. 3, s. 227-236.
- MÁCHA, K. Hledisko přirozenosti při zkoumání lidských vztahů. *Sociologický časopis*, 1966, roč. 2, č. 1, s. 78-79.
- MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.
- MATĚJŮ, P., STRAKOVÁ, J. Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností. *Sociologický časopis*, 2003, roč. 39, č. 5, s. 625-652.
- MAUSS, M. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.
- MERTON, K. R. *Studie ze sociologické teorie*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000.
- MISHAN, E. J. *Spor o ekonomický růst*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1994.

- MONTOUSSÉ, M., RENOARD, G. *Přehled sociologie*. 1. vyd. Praha: Portál, 2005.
- PEKAŘ, J. *O smyslu českých dějin*. 2. vyd. Praha: Rozmluvy, 1990.
- PETRUSEK, M. *Společnosti pozdní doby*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006.
- PETRUSEK, M. *Základy sociologie*. 1. vyd. Praha: Akademie veřejné správy, 2009.
- PIAGET, J. *Štrukturalizmus*. 1. vyd. Bratislava: Pravda, 1971.
- PLATÓN. *Ústava*. 2. vyd. Praha: Oikoymenh, 1996.
- POLANYI, K. *Velká transformace*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
- POSTMAN, N. *Ubavit se k smrti: Veřejná komunikace ve věku zábavy*. 2., opravené vyd. Praha: Mladá fronta, 2010.
- PYŠŇÁKOVÁ, M., HOHNOVÁ, B. Od monolitické masy k neomezenému individualismu? Význam spotřeby v každodenním životě „mainstreamové mládeže“. *Sociologický časopis*, 2010, roč. 46, č. 2, s. 257-280.
- RHEINHEIMER, M. *Chudáci, žebráci a vaganti: Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2003.
- Rozvodovost*. [online]. Český statistický úřad. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/rozvodovost>> [cit. 2013-06-16].
- ŘEHOŘOVÁ, B. Vzorce přátelství v české společnosti. *Sociologický časopis*, 2003, roč. 39, č. 4, s. 509-528.
- SIMMEL, G. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006.
- SIMONOVÁ, N., SOUKUP, P. Reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice po sametové revoluci v evropském kontextu. *Sociologický časopis*, 2009, roč. 45, č. 5, s. 935-965.
- SUŠA, O. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: Diagnóza a analýza*. 1. vyd. Praha: Filosofia, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, 2010.
- ŠAFR, J. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. 1. vyd. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2008.
- ŠUBRT, J. *Aktér, jednání a struktura v mikro a makrodimenzi sociální reality: Příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2011.

- ŠUBRT, J. Talcott Parsons: Od struktury jednání k teorii systémů. In ŠUBRT, J. (ed) a kol. *Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2006. s. 9-33.
- TOMÁŠEK, M. Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice. *Sociologický časopis*, 2006, roč. 42, č. 1, s. 81-105.
- VALENTA, J. *Osobnostní a sociální výchova a její cesty k žákovi*. 1. vyd. Kladno: občanské sdružení AISIS, 2006.
- VEBLEN, T. *Teorie zahálčivé třídy*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.
- VEČERNÍK, J., MATĚJŮ, P. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998*. 1. vyd. Praha: Academia, 1998.
- Velký sociologický slovník*. 1. vyd. 1. svazek. Praha: Karolinum, 1996a.
- Velký sociologický slovník*. 1. vyd. 2. svazek. Praha: Karolinum, 1996b.
- WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 2009.
- Základní ukazatele z oblasti práce a sociálního zabezpečení v České republice: ve vývojových řadách a grafech*. [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2012. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/files/clanky/13910/mpsv-prirucka-ukazatele-09-11-2012.pdf>> [cit. 2013-06-30].